

VISOKA ŠKOLA
**SOCIJALNOG
RADA**

**PARADIGMA: Časopis za teoriju i praksu socijalnog rada, specijalne
edukacije i rehabilitacije**

Izdavač:

Visoka škola socijalnog rada, Terazije 34, Beograd

Za izdavača:

prof. dr Vladimir Ilić

Glavni urednik:

prof. dr Vladimir Ilić

Odgovorni urednik:

doc. dr Milorad Đurić

Zamenik odgovornog urednika:

doc. dr Sanja Đurđević

Redakcija:

prof. dr Milan Miljević, prof. dr Jasmina Kovačević, prof. dr Petar Nastasić,
prof. dr Uglješa Janković, doc. dr Vesna Dukanac, doc. dr Neda Milošević,
doc. dr Ivana Milosavljević Đukić, doc. dr Nataša Ljubomirović,
doc. dr Dragan Stojiljković, doc. dr Ivana Ristić, doc. dr Milenko Čurović,
doc. dr Vera Ošmjanski

Sekretar redakcije:

Sanja Injac

Grafičko oblikovanje:

Petar Matić

Milorad Đurić

Adresa redakcije:

Terazije 34, Beograd

e-mail: paradigma@asp.edu.rs

www.asp.edu.rs

Štampa: Štamparija "Topalović"

ISSN 2620-1550

Časopis izlazi dva puta godišnje

Sadržaj

- 05 *Uglješa Janković*
Proučavanje procesa stvaranja javnih politika: Tipovi javnih politika, principi stvaranja i uloga institucija vlasti
- 25 *Petar Nastasić, Milorad Đurić*
Kraj istorije i život u fluidnom svetu
- 45 *Dušanka Đurović, Mikloš Biro*
Psihosocijalna pomoć ljudima u krizi: Iskustva „balkanske rute“
- 69 *Milica Bošković*
Teorija socijalne dezorganizacije – Socijalna kohezija kao faktor bezbednosti zajednice
- 79 *Dragana Dinić*
Maloletnički brak kao obeležje prošlosti i sadašnjosti
- 99 *Tatjana Milivojević, Ljiljana Manić*
Putovanje ka smislu – Starenje i duhovnost
- 117 *Emina Borjanić Bolić*
Organizacioni uslovi i sindrom izgaranja kod socijalnih radnika
- 135 *Gordana Pavlović, Veselin Medenica*
Aktivnosti svakodnevnog života kod ostarelih lica u odnosu na dominantni tip fizičkih disfunkcija
- 155 Uputstvo autorima

Proučavanje procesa stvaranja javnih politika: tipovi javnih politika, principi stvaranja i uloga institucija vlasti

Apstrakt: Javno upravljanje društvenim resursima podrazumijeva postojanje odgovornosti kod onih struktura čiji je zadatak rukovođenje, kontrola, implementacija društveno značajnih ciljeva. Posljedice javnog upravljanja podnose građani pa ih to i čini najzainteresovanijom stranom za ishode kreiranja i upravljanja javnim politikama. Stepenn zadovoljstva građana korelira sa nivoom odnosnom kvalitetom društvenog standarda. Ukoliko je prisutan očigledan pad društvenog standarda ili višegodišnja stagnacija u pogledu unapređenja društvenih resursa, onda je opravdano očekivati obilje javnih kritika i različite vidove ispoljavanja nezadovoljstva kod samih građana. U ovom preglednom radu prezentujemo procese stvaranja javnih politika koji utiču na koncipiranje različitih tipova javnih politika značajnih za društveni standard građana. Takođe, zanimaju nas principi na kojima počivaju procesi stvaranja politika i uloge institucija vlasti u sprovođenju politika. U zaključku predlažemo klasifikaciju javnih politika prema različitim kriterijumima klasifikacije.

Ključne riječi: politika, vlast, institucije, legalitet, legitimitet, moć.

Uvod

Raspon kritika se kreće od stavova sa naglašeno emotivnom dimenzijom

1 Autor je angažovan i kao predavač na Visokoj školi socijalnog rada Beograd, u Beogradu.

prema kreatorima politika odnosno njihovoj limitiranosti da svoj posao rade prema potrebama građana, pa sve do konstruktivnih primjedbi prema načinu kreiranja, implementiranja politika i selekciji ciljeva. Izvjesna količina nezadovoljstva efektima javnih politika dolazi iz razloga nepotpunog poznavanja samih politika.

Kod kreatora javnih politika prisutne su nedoumice u vezi sa selekcijom konkretnih pristupa javnim politikama, pa onda i nije neobična pojava čestih debata, neslaganja, konspirativnih pretpostavki od strane različitih društvenih subjekata na poprištu arene javnog mnjenja. Veliki broj površnih interpretacija onoga šta su javne politike i šta treba podrazumijevati pod njihovim sadržajem i aktivnostima imaju svoje porijeklo u pristupima pojmu politike i objašnjenjima njene uloge u ljudskom društvu. Ukoliko tome dodamo i neku vrstu potrebe kod ljudi da svakom svom mišljenju, iskazu, postupku pa čak i osjećaju udije epitet "političkog" onda i ne čudi što u javnim djelatnostima svako ima svoj vlastiti teleskop i istovremeno tvrdi da je njegov ili njen instrument najbolji. Aristotelove (384-322. p.n.e.) riječi "čovjek je po prirodi društveno biće, i onaj koji je izvan polisa – zbog naravi, a ne zbog slučaja – ili je lošiji, ili je bolji od čovjeka... ili je zvijer ili bog" ukazuju da osim potrebe za životom u društvu čovjek nužno mora participirati u javnim poslovima svog polisa. Nauka o politici ipak nam pruža određena viđenja samog koncepta politike i uloge društvenih aktera koja nam itekako mogu pomoći u prosuđivanju o javnim politikama.

Jedna od mnogobrojnih definicija politike: "smjerovi djelovanja, posebno oni koji se temelje na deklarativnom i poštovanom načelu", (Chambers, prema Hill, 2010:14) nameće nam tvrdnju da politike nijesu samo stvar donošenja odluka, već u sebi sadrže i ideju racionalnog djelovanja koja se istovremeno bazira na nekom načelu (Hill, 2010:14). Oksfordski riječnik² politiku tumači sljedećom interpretacijom: "smjerovi djelovanja koje usvo-

2 Detaljnijim proučavanjem Oksfordskog riječnika može se utvrditi da riječ „politika“ ima interesantnu istoriju. Između ostalih se navode i shvatanja politike do „razboritih, svrsishodnih i korisnih procedura“ do „planova, sredstava, izuma,...lukavstava i trikova“ (Hill, 2010:17).

je i slijede vlade, stranke, vladari i državnici..." što nam jasno govori o tome ko su ključni nosioci djelovanja politika, mada se politika može objasniti i jednim manje službenim iskazom: "svaki smjer djelovanja koji je usvojen kao koristan i svrsishodan" (Hill, 2010:18). Ovdje se indirektno napominje da pojedinci u određenim situacijama mogu govoriti, uticati, djelovati u okvirima onoga što obuhvata politika pa i usvajati određene političke sadržaje. U savremenom, demokratskom društvu bavljenje politikom najčešće se doživljava kao profesija. No ipak, u onoj mjeri u kojoj je riječ o bavljenju javnim stvarima, politika je ujedno i prostor građanskog djelovanja. Naime, članovi zajednice kao građani mogu učestvovati u bavljenju javnim stvarima na različite načine: glasanjem na izborima, pokretanjem građanskih inicijativa, udruživanjem u različite vrste asocijacija itd. U tom smislu ne samo da se politika tiče svakoga, već je i svaki građanin pozvan da se njome bavi³.

Principi stvaranja javnih politika

Veliki broj autora je pokušao da precizira značenje politike u smjeru bolje terminološke određenosti i u cilju isticanja nekih aspekata politike. Tako, na primjer, kanadsko-američki autor i bivši predsjednik "*American Political Science Association*", David Easton primjećuje da se "politike...sastoje od mreže odluka i djelovanja koja dodjeljuju...vrijednosti" (Easton, 1953, prema Hill). William Jenkins (1978.) u svojoj knjizi "*Policy Analysis: A Political and Organizational Perspective*" primjećuje da su "politike skup međusobno povezanih odluka...o odabiru ciljeva i sredstava za njihovo postizanje u konkretnoj situaciji". B.C. Smith (1976.) u želji da definiše pojam politi-

3 Razlika između građanina i podanika, subjekta demokratije i objekta nedemokratske vladavine, i nije u ničem drugom do u činjenici da građani na neki način vladaju sami sobom, dok podanikom, nezavisno o njegovoj volji, vlada neko drugi. Iz ovoga je jasno da termin "građanin" ne označava samo pravni status, već ujedno i normativni ideal prema kojem oni kojima se vlada trebaju biti punopravni i jednaki sudionici u političkom procesu (Pavićević, Janković, 2010:22).

ke naglašava distinkciju između “djelovanje” i “nedjelovanja” pri čemu oba segmenta politike treba jednako analizirati jer smatra da su djelovanja koja sprečavaju pozitivnu promjenu jednako važna za naučnu analizu kao i ona djelovanja koje donose promjenu ili doprinose istoj.⁴ Grupa autora posmatra politiku kao “aktivnost pomoću koje određene grupe donose obavezujuće kolektivne odluke kako bi pomirile razlike među svojim pripadnicima” (Rod Hauge, Martin Harrop, Shaun Bresiln, 2001:4). Pristupi politici prethodno navednih autora upućuju na vezu politike i kolektivnih djelovanja na nivou zajednice ali je moguće zauzeti i nešto drugačiju perspektivu s obzirom na iznijansiranost pojma politike i višeznačje termina zajednica. Ukoliko je riječ u političkoj zajednici, onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada onda pod politikom možemo podrazumijevati Giddens-ovu definiciju “sredstva kojim se služi vlast kako bi obezbijedila obim i sadržinu aktivnosti u vezi sa vladavinom” (Giddens, 2003:424). Veza između politike i vlasti je višeslojna i multiplikuje pogrešne interpretacije prema kojima se politička djelatnost isključivo doživljava kao posao ljudi poznatih pod nazivom “političari”. Svakako da politiku možemo posmatrati iz ugla profesionalnog angažovanja pojedinca kroz djelatnost političkih partija ili pak samostalno angažovanje u nekom od javnih poslova, ali to ne znači da politiku trebamo shvatiti isključivo kao privilegiju manjine. Bernard Kirck, britanski politolog objašnjava da politika “kao aktivnost kojom se unutar date zajednice vlasti pomiruju različiti interesi, tako da im se daje udio u vlasti srazmjerno njihovoj važnosti za blagostanje i opstanak zajednice” (Rod Hauge, Martin Harrop, Shaun Bresiln, 2001:4). Ovdje autor ističe značaj pregovora, dogovora i kompromisa, ali takođe mora postojati određeni autoritet u tom procesu koji će biti u stanju da nametne kolektivne odluke. Taj autoritet je oličen u liku legitimne vlasti zadužene da putem politike, kako bi istakao Easton, vrši “autoritativnu alokaciju vrijednosti”. Nakon navedenih pristupa definiciji politike možemo saopštiti nekoliko aspekata politika:

- Politika podrazumijeva odluke i kolektivne aktivnosti usmjere-

4 B.C. Smith (1976.) pojam politike vidi kao: „Pojam politika...označava promišljeni izbor djelovanje i nedjelovanja, a ne učinke sila koje su u međusobnom odnosu“

ne na ostvarivanje ciljeva od javnog interesa. U donošenju odluka o djelovanju može učestovati nekoliko mreža odlučivanja i iz tog razloga proces odlučivanja može biti jako složen. Takođe, donesene odluke i pravci djelovanja mogu imati dalekosežnije posledice od prvobitno namjeravnih,

- Iznijansirano politika implicira postojanje različitih pristupa i perspektiva u proučavanju i kreiranju politika iz čega proizilaze mimoilaženja i neslaganja različitih političkih aktera (vlast, opozicija, civilno društvo, mediji, interesne grupe, građani, itd.).

- Dogovori, pregovori ili kompromisi često kristališu politiku kao djelatnost "realno mogućeg", pa su kapaciteti za postojanje kvalitetne političke komunikacije važna osobina politike, ali i prednost onih aktera koji je posjeduju. Politike se s vremenom mijenjaju pa ono što je danas politička realnost u bliskoj budućnosti može izgledati kao utopija i obratno;

- Postojanje prijetnje od upotrebe sile predstavlja autoritarnu osobinu politike, ali često jako važnu za sprovođenje političkih odluka u službi kolektiva. Ključno je da autoritet sa monopolom sile svoj legitimitet crpi iz legalnih izvora jer u protivnom, ukoliko autoritet baziramo samo na prijetnji silom praktično da nemamo prostora za ono što zovemo politikom. (Rod Hauge, Martin Harrop, Shaun Breslin, 2001:4)

U stvarnom političkom životu prisutna su mnogobrojna odstupanja od učinkovitog i svrhovitog djelovanja politike. Umjesto situacija da imamo konkretnu politiku u određenoj sferi dešava se da zapravo imamo *vlasništvo* nad politikom. Političarima koji utiču na kreiranje javnih politika politička pozicija na vlasti biva značajnija od samih politika, dok se vlast može iskoristiti za lične interese na uštrb interesa šire zajednice. Ipak, to nas ne ograničava u namjeri da politiku shvatimo kao racionalan proces uprkost neodređenosti samog pojma i da pristupimo proučavanju onoga što čine javne politike.

Odnos politike i javne politike obično se posmatra kao proces uspostavljen i održavan od strane same vlasti, redi kreiranja i realizacije javnih politika (Đorđević, 2009:15). Grupa autora (Almond, Powell, Dalton i Storm) smatra da je za razumijevanje javnih politika jako važno

znati kako se donose odluke od javnog značaja. Javna politika sastoji se od svih autoritarnih i autoritativnih javnih odluka koje donosi vlast, prema tome, ona je proizvod političkog sistema (Almond i drugi, 2009:155). Karakter političkog sistema savremenih društava u XXI vijeku upućuje na vlade kao krajnje instance zadužene za donošenje odluka od javnog značaja. Značaj vlade se ogleda u izgradnji zajednice, podsticanju razvoja i obezbjeđivanju demokratije i ljudskih prava⁵ pa se i javne politike usmjeravaju na pomenute izazove. U praksi, politički sistemi imaju različite profile, pa se negdje mogu naći primjeri vlada koje proizvode mnogo dobara i usluga, ali regulišu malo stvari. Druge se oslanjaju na privatni sektor, treće insistiraju na radikalnom intervencionizmu u procesu regulacije dobara i vrijednosti. Stoga, jedan od ključnih kriterijuma za određivanje tipova javnih politika mogu biti odnosi prema dobrima (autputima) i akcijama koje vlade preuzimaju da bi ostvarile svoje ciljeve. Almond, Powell, Dalton i Storm (2009.) akcije i autpute klasifikuju u četiri grupe:

- Distribucija – novca, dobara i usluga – građanima, stanovnicima i klijentima države;
- Ekstrakcija resursa – novca, dobara, lica i usluga – iz domaćeg i međunarodnog okruženja;
- Regulacija ljudskog ponašanja – upotreba prinude i podsticaja da bi se dobilo željeno ponašanje;
- Simbolički autputi – politički govori, odmori, obredi, javni spome-

5 Jedan od prvih ciljeva vlade jeste da stvori zajednicu u kojoj se ljudi osjećaju komotno i dobro. Vlade mogu podstaći stvaranje takvih zajednica na mnogo različitih načina: kroz učenje zajedničkog jezika, usađivanje zajedničkih normi i vrijednosti, stvaranje zajedničkih mitova i simbola, podržavanje nacionalnog identiteta, itd. Osim izgradnje zajednice ključni doprinos vlade se ogleda u osiguranju reda i bezbijednosti (unutrašnje i spoljašnje). Bez zaštite svojinskih prava, kao još jedne od ključnih aktivnosti vlade, nema postojanja povjerenja i saradnje među ljudima kao temelja za efikasno funkcionisanje zajednice. Unapređenje ekonomske efikasnosti i afirmacija principa socijalne prave su dodatne aktivnosti koje proizilaze iz prethodno navedenih uloga vlade (Almond, Powell, Dalton i Storm, 2009:31).

nici i statue, i sl. – koji se koriste da bi se građani naveli na željene oblike ponašanja, izgradnju zajednice ili uzorno vladanje. (Almond i drugi, 2009:56)

Distribucija podrazumijeva potrošnju dobara u onim sferama društvenog života identifikovanim kao važnim za standard građana. Stepenn potrošnje naravno zavisi od ekonomskog razvoja države, za šta i u savremenom društvu postoje različiti primjeri. Distribucija iz ekonomske perspektive predstavlja lanac individua i organizacija koje se nalaze na putu od proizvođača do potrošača, a čija je uloga da obezbijedi i olakša premještanje proizvoda od proizvođača do potrošača. Iz ugla politikologije uloga vlade u distribucionim politikama je ključna u pogledu njenog opstanka na vlasti. Harold D. Lasvel tvrdi da suštinu vlade čine odluke o tome “ko šta dobija, kada i kako” (Almond i drugi, 2009:157). Lista distributivnih politika je prilično široka i obuhvata: obrazovnu politiku, socijalnu politiku, zdravstvenu politiku, odbrambenu i bezbjednosnu politiku, politiku zapošljavanja, populacionu politiku, itd. Iz navedenih distributivnih politika uočavamo da je za njihovo kreiranje neophodna mobilizacija značajnih resursa i široka lepeza aktivnosti, složenija nego što je to slučaj sa bilo kojom drugom vrstom vladine djelatnosti. U praksi savremenog društva postoje različiti primjeri potrošnje u odnosu na ukupni bruto društveni proizvod (BDP) konkretne države. Tako na primjer, zemlje u razvoju uglavnom raspoređuju polovinu do dvije trećine potrošnje svojih centralnih vlada za obrazovanje, zdravstvo i socijalnu politiku (Almond i drugi, 2009:156). Francuska, Njemačka i V. Britanija troše više od dvije trećine budžeta za pomenute oblasti, u poređenju sa nešto manje od polovine, koliko izdvajaju Sjedinjene Države, gdje je veći dio potrošnje za zdravstvo u privatnom sektoru. Japan za zdravstvo i obrazovanje izdvaja sredstva u rangu evropskih država, dok su od drugog svjetskog rata ulaganja u sfere odbrane i bezbjednosti u opadanju (Almond i drugi, 2009:156-158). Naravno, izdvajanja iz budžeta zavise i od međunarodnog okruženja ili pak ambicija za ostvarivanje međunarodnog uticaja. U tom smislu se onda sredstva iz budžeta kanališu prema prioritetnim oblastima, uz detaljnu procjenu raspoloživih ekonomskih resursa.

Ekstrakcija resursa obuhvata načine prikupljanja sredstva neophod-

nih za distributivne politike. Od nastanka prvobitnih ljudskih zajednica do savremenih država mijenjali su se metodi ekstrakcije resursa, ali je njihova suština uvijek bila ista, opstanak zajednice zavisi od postojećih resursa i prikupljenih sredstava⁶. Savremena društva ekstrakciju resursa vrše kroz oporezivanje i pozamljivanje. Poreske politike omogućavaju državi ubiranje sredstava za budžet zahvaljujući kojima se finansiraju javna dobra i zajedničke potrebe članova političke zajednice. Finansiranje javnih dobara nije jedini cilj oporezivanja odnosno poreske politike. Kroz redistributivnu funkciju vrši se preraspodjela bogatstva i to tako što se neki građani (najbogatiji) opterećuju više od ostalih, a drugi manje (tzv. progresivno oporezivanje). Takođe, poreska politika preko destimulativne funkcije kroz dodatno oporezivanja alkohola ili duvana utiče na kvalitet zdravstvenog stanja stanovništva i limitira neželjeno ponašanje.

Poreska politika prilikom implementacije svojih ciljeva mora voditi računa o ostvarljivosti dva principa: *efikasnosti* i *jednakosti*. Efikasnost kroz ozbeđivanje dovoljne količine sredstava i resursa za funkcionisanje zajednice uz neopterećivanje privrede i minimalne troškove. Jednakost kroz koliko je maksimalno moguće pravedno oporezivanje koje ne opterećuje nikog nepravedno i preko mjere, a nastoji da zaštiti one koji imaju najmanje (Almond i drugi, 2009:161). O procesu oporezivanje možemo praviti razliku između direktnog i indirektnog oporezivanja. Direktno oporezivanje obuhvata poreze na: lične prihode, kapitalni dobitak, korporacijski prihod, bogatstvo, itd. Indirektno oporezivanje procjenjuje visinu poreza u odnosu na: nekretnine, zemljište, pokretnu i nepokretnu imovinu, itd. Poreske politike savremenih država se razlikuju u odnosu na visinu i tip poreza na koje se

6 Kod arhajskih društava obaveze pojedinih kategorija stanovništva (najčešće muškaraca određene životne dobi) podrazumijevala su učešće u čestim ratovima (odbrambenog ili osvajačkog karaktera). Prema antropološkim podacima, obaveze u lovačko sakupljačkim društvima bile su toliko velike da je više od polovine muškaraca ginulo u ratovima (Almond i drugi, 2009:160). Motiv ratovanja se svodio najčešće na očuvanje postojećih resursa i pravo na njihovu ekstrakciju ili uvećanje, a samim tim i više opcija prilikom prikupljanja sredstava.

oslanjaju. Švedska ima najviše poreske stope, jer više od 50% ukupnog BDP dobija od oporezivanja. Francuska se približava granici od 50%, V. Britanija i Njemačka obezbjeđuju oko 40% BDP-a kroz poreze, sa Sjedinjene Američke i Rusija trećinu (Almond i drugi, 2009:162-163).

Regulacija ponašanja članova političke zajednice je temelj opstanka zajednice i osnov za korisne aktivnosti u cilju unapređenja razvoja zajednice i odnosa među njenim članovima. Savremene države su u pravom smislu tih riječi "regulatorne države", jer uspostavljanjem propisa ponašanja regulišu život građana, mjesnih i lokalnih zajednica, gradova i većih urbanih cijelina, kao i sigurnost same države. Regulatorna funkcija države se ostvaruju kroz djelovanje institucionalnim djelovanjem njenih organa ili posredstvom socijalnog pritiska. Naravno, u pitanju je društvena kontrola ostvarljiva kroz djelovanje mehanizama kao što su policija, vojska, pravni sistem, sudstvo, itd. Razvojem industrijskog, pa potom postindustrijskog društva pojačala se potreba za regulacijom usljed usložnjavanja odnosa u industriji, saobraćaju, zdravlju, nauci, itd. Procesi urbanizacije, modernizacije, a potom globalizacija i informatička era doveli su do transformacije građanskih vrijednosti i nametnuli potrebu za dodatnim regulisanjem pravila života u političkim zajednicama. Regulatorne politike širom savremenog svijeta imaju dosta sličnosti, ali istovremeno i neke specifičnosti koje zavise od konkretnih kulturnih vrijednosti. Razlika postoji i u načinu korišćenja sankcija koje se razlikuju i po ciljevima i po strategijama (Almond i drugi, 2009:165).

Izgradnja zajednice i simbolički autputi imaju za cilj ostvarivanje kohezivne dimenzije oko koje se članovi zajednice okupljaju dijeleći zajedničke vrijednosti i vjerovanja. Nosioi politika često su skloni tome da se kroz aspekte političke komunikacije pozivaju na zajedničke simbole ili neku konkretnu ideologiju kako bi progurali svoje političke programe. Murray Edelman (1919-2001.) kao osnovni cilj simboličke politike vidi udvostručavanje "političke stvarnosti". U njegovoj teoriji sva politička djelovanja imaju svoju instrumentalnu i ekspresivnu dimenziju. Instrumentalna dimenzija obuhvata stvarne efekte političkog djelovanja, dok ekspresivna dimenzija ima dramaturšku vrijednost u smislu predstavljanja konkretnog političkog

djelovanja široj javnosti (posredstvom medija). Pojedinci (građani) se rukovode određenim simboličkim vrijednostima koje za njih imaju određeno značenje i u odnosu na prepoznato značenje formiraju svoje stavove.

S obzirom na to da stav ima tri dimenzije, ponašajnu, vrijednosnu i saznajnu⁷, značenje vrijednosti nametnutih kroz djelovanje simboličke politike mogu biti pokretački motiv za ili protiv određene akcije, stanja, situacije. Pravilno postavljene simboličke politike svojim dejstvom mogu da pokrenu građansku participaciju i odgovorno ponašanja građana. Osim toga, značajan cilj simboličkih politika jeste pojačavanje u izvršavanju drugih aspektata obaveza: redovno plaćanje poreza, predano poštovanje zakona, prihvatanje žrtvi, opasnosti i teškoća, itd. (Almond i drugi, 2009:165). Odnos politika i javna politika obično se posmatra kao proces uspostavljen i održavan od strane same vlasti, radi kreiranja i realizacije javnih politika (Đorđević, 2009:15).

Tipovi javnih politika

Rukovodeći se predstavljenom klasifikacijom akcija i autputa javnih politika, želimo navesti i neke od najčešćih tipologija javnih politika. Britanski autor Lowi smatra da "javne politike mogu odrediti politiku" i u tom smislu razlikuje četiri tipa javnih politika: distributivne, redistributivne, regulatorne i konstitutivne. Srpska autorka Snežana Đorđević (2009.) ide još detaljnije u razmatranju tipologije javnih politika i navodi sljedeće tipove javnih politika: distributivna politika, redistributivna politika, regulatorna politi-

7 Stav nije jednodimenzionalna osobina pojedinca, nego je sastavljen od niza dimenzija i komponenti koje u međusobnom odnosu čine svojevrsan sistem, od čijih osobina zavisi mogućnost djelovanja na promjenu stava. Prema Kacc-ovoj funkcionalnoj teoriji, stav se sastoji od *saznajne* komponente, koja sadrži znanja i vjerovanja u vezi s objektima stava; emocionalne, odnosno *vrijednosne* komponente, koja sadrži procjenu objekta stava sa stanovišta ugodnosti /neugodnosti, pozitivnosti/negativnosti, i *ponašajnu* komponentu, koja se odnosi na određeno ponašanje u vezi s objektom stava.

ka, preduzetnička politika, klijentska politika politika i politika interesnih grupa.

Pod distribucijom u pojmovnom značenju možemo podrazumijevati izvjesnu raspodjelu dobara, vrijednosti, resursa, za kojima postoji manje ili više izražena potreba od strane većeg broja pojedinaca ili društvenih grupa. "Distributivna politika se realizuje u ambijentu u kome vlast samo raspodjeljuje sredstva na razne programe koji medjusobno nisu suprotstavljani. Ovaj model podrazumijeva pogodne finansijske okolnosti tako da ne postoji limit u trošenju sredstava, ne postoji fiskalni stres niti neprijatna situacija da nagrađivanje nekog programa ide na račun nekog drugog" (Đorđević, 2009:29). Svrha distribucije dobara, kao što je ranije napomenuto, ima za svoj cilj kanalisanje sredstava i resursa kroz programe prema procijenjenom značaju za društveni standard građana.

Za razliku od distribucije koja je u biti samo „raspodjela”, redistribucija je jedan korak više u procesu raspodjele. Pa tako, na osnovu postojećih procjena redistributivnu raspodjelu vršimo tako što od jednog segmenta ili sfere društva uzimamo da bismo omogućili rad sfere ili segmenta koji iskazuje potrebu za dodatnim sredstvima i vrijednostima, usljed nedostataka sa kojima se suočava. Tom alokacijom sredstava i vrijednosti pokušavamo sistem učiniti održivijim, otpornijim i trajnijim. "Redistributivna politika se realizuje u vrijeme ekonomske krize, snažno izraženog fiskalnog interesa, u uslovima u kojima u društvu postoji snažan konflikt interesa svih socijalnih i političkih aktera i davanje jednom programu znači smanjivanje i potpuno ukidanje prava za druge programe" (Đorđević, 2009:15). U slučajevima kriznih perioda do izražaja dolaze krizne mjere, a na njihovom udaru su kako sredstva do tada distribuirana (kroz njihovo limitiranje ili ukidanje) tako i građani i korporacije za koje se smatra da svojim prihodima mogu podstaći izlazak iz krize i nivelisanje socijalnih nejednakosti.

Regulacija je usklađivanje ponašanja pojedinaca i društvenih grupa u skladu sa postojećim standardima pretočenih u obliku normi, vrijednosti i ciljeva dominantnih u nekom organizovanom društvu. "Regulatorne politike predstavljaju vladina ograničenja individualnog izbora pojedinca da ne

bi prešli prihvatljive granice. U zavisnosti od tipa regulacije politike mogu biti kompetitivne i protektivne. Kompetitivne politike regulišu pravila i odnose u obezbjeđivanju usluga različitih mreža (energija, telekomunikacija, itd.). Zaštitne politike vlast koristi da štiti javnost od aktivnosti koje pogađaju javni sektor. Vlast mora da obezbijedi poštenu raspodjelu beneficija i troškova da bi javne politike bile prihvatljive” (Đorđević, 2009:29). Javni sektor i resursi javnog sektora trebalo bi da stoje na usluzi građanima, pa je regulacija mehanizam od vitalne važnosti za očuvanje zdravog funkcionisanja političke zajednice. Ukoliko mehanizmi regulacije ne funkcionišu po principu jednakog tretmanih svih individualnih prekoračenja postoji opasnost gubitka povjerenja kako u insitucije sistema tako i u kvalitet plasiranih javnih politika.

Najveći broj djelatnosti usmjerenih na pokretanje, organizovanje i inoviranje u oblastima poslovanja ili biznisa sa osnovnim ciljem da ostvare dobit na tržištu, obično nose epitet *preduzetničkih*. “Preduzetničke politike obezbjeđuje korist velikom broju korisnika tj. društvu u cjelini dok troškove snosi uska grupa. Uspjeh ove politike u velikoj mjeri zavisi od sposobnosti kreatora i realizatora javnih politika da istaknu javnu korist, dobro i javni interes, koje ova politika obezbjeđuje kao i pravednost predložene distribucije troškova. Dobri primjeri su: zaštita životne sredine, zaštita potrošača, regulacija hrane i lijekova, itd.” (Đorđević, 2009:30). Potrebe građana u sferama proizvodnje, potrošnje, zaštite životne sredine, zdravlja, obrazovanja, zahtijevaju postojanje strategija i modela za njihovu implementaciju. Strategijski pristupi mogu se suočiti sa nedostatkom preciznije prognostičke vrijednosti ili relevantnosti podataka, pa onda izostaje realizacija očekivanih rezultata.

Klijentelističko djelovanje ili ponašanje za svoju svrhu ima ostvarivanje najčešće partikularnog interesa pojedinca ili manje grupe ljudi. U tom smislu možemo istaknuti da: “Klijentske politike obezbjeđuju koristi uskoj grupi ljudi dok se sredstva za realizaciju prenose na širok krug socijalnih aktera. Dobri primjeri: davanja za rudnike, rančeve, poljoprivredu, izvore energije” (Đorđević, 2009:30). Sve države u odnosu na prirodne i privredne

potencijale posjeduju tzv. “vezivno tkivo” sopstvenih ekonomskih sistema. Posebnim ulaganjem i očuvanjem takvih potencijala obezbjeđuje se sigurnost društvenog standarda za sve članove društva.

U svakom društvenom sistemu postoje načini na koje članovi društva mogu predstaviti svojim nosiocima vlasti svoje potrebe i zahtjeve. “Politike interesnih grupa nisu atraktivne jer korist dobija uža grupa ljudi, a troškove snosi takođe uža, ali konkurentna grupa. Usvajanje ovakvih politika zahtijeva iscrpne procese pregovaranja i njeno prihvatanje od strane nosilaca troškova” (Đorđević, 2009:31). Interesne grupe se razlikuju po strukturi, stilu, finansiranju i osnovi na koju se oslanjaju, a te razlike mogu uticati na politiku države, njenu privredu i društveni život (Almond i drugi, 2009:91).⁸

Svi tipovi javnih politika pri svojoj realizaciji nailaze na određeni otpor. Stoga, djelatnosti javnih politika proizvode dobitnike i gubitnike sprovedenih mjera. Na primjer, ideja da javna politika mora biti distributivna neminovno uključuje i postojanje redistributivne politike jer svaki trošak treba odnekud finansirati, a sve pogodnosti koje neka osoba dobija, implicitno su nepogodnosti za neku drugu (Hill, 2010:132). Razlikovanje postojanja distributivnih i redistributivnih politika bazira se i na spremnosti gubitnika da se sami prepoznaju kao gubitnici. Wilson (1973.) smatra da “treba razlikovati koncentrisane i raspršene troškove i koristi od tipova javnih politika”, dok Hogwood (1987.) tvrdi da “javne politike variraju onoliko koliko su različite koristi što ih one donose”.

Ovim prikazom različitih tipova javnih politika imali smo namjeru prikazati postojeće opcije u stvaranju javnih politika. Naglašavamo da u društvenoj praksi nikada ne možemo imati samo jedan tip javne politike. Uglavnom je prisutno različito kombinovanje navedenih tipova i primjena njihovih osobina, u zavisnosti od procjene društvene situacije. Široka lepeza mogućih

8 Interesne grupe se mogu različito klasifikovati. Almond i saradnici navode postojanje četiri grupe interesnih grupa: anomičke, asocijativne, neasocijativne i institucionalne. Haralambos i Holborn identifikuju postojanje institucionalnih i neinstitucionalnih, kao i promotivnih i protektivnih interesnih grupa.

varijanti nalaže kreatorima politika često teške situacije u procesu odabira, pa se onda i donešene odluke mogu ispostaviti kao prihvatljive ili manje prihvatljive za širu javnost. Naravno, konačan sud daju sami efekti odabranih tipova politika, pri čemu to nekad nije vidljivo u kratkom vremenskom intervalu.

Institucije vlasti i javne politike

U odjeljku koji se bavi teorijama javnih politika napravljen je osvrt na pojam moći i različite pristupe ovom sastavnom elementu svih društvenih odnosa. Vlast i moć imaju poseban recipročan odnos, postojanje jednog uslovljava drugo i obrnuto. Vlast se najjednostavnije definiše kao legitimna moć ili pak pravo da se vlada. Razlika između vlasti i moći je u postojanju legitimiteta sadržanog u vlasti, dok moć može biti manifestovana i u vidu obične prisile. Legitimnost podrazumijeva da su oni koji su podređeni vlasti sa tim i saglasni (Giddens; 2003:425). Na primjer, vojni zapovjednik koji je na bojnopolju pokazao premoć nad svojim suparnicima može demonstrirati moć nad neprijateljskim vojnicima, ali stvarnu vlast ima isključivo nad svojim podređenim starješinama i vojnicima na osnovu postojanja i poštovanja principa legitimnosti i hijerarhije (Hague i drugi, 2001:16). Prekretnicu u teorijskom razmatranju pojma vlasti prvi je napravio Max Weber kroz svoje razlikovanje tri idealna tipa vlasti: pravno- racionalni, harizmatski i tradicionalni⁹. U objašnjenju pojma vlasti neophodno je još napraviti razliku iz-

9 Isto kao u slučajevima idealnih tipova društvenog djelovanja, pomenuta tri tipa vlasti ne postoje u stvarnosti u skroz čistom obliku jer se prosto navedeni tipovi vlasti gotovo nikad ne uklapaju savršeno u ono oblike vlasti relevantne u stvarnosti. Harizmatski tip vlasti zasniva se na odanosti podanika svom vođi za kojeg se vjeruje da posjeduje posebne sposobnosti ili gotovo magične osobine, i koje ga čine drugačijim od ostalih smrtnika. Tradicionalna vlast se temelji na vjerovanju u ispravnost i svetost običaja i tradicije. Status na vlasti se prenosi (nasleđuje) sa generacije na generaciju na osnovu strogih običajnih pravila koja slijede iz tradicije. Pravno-racionalna vlast svoje izvorište nalazi u racionalnim zakonima odnosno impersonalnih pravila prihvaćenim od strane ostalih na koje se prav-

među legitimnosti i legalnosti. Kao što smo prethodno naglasili, legitimnost postoji kada su ljudi saglasni ili prihvataju valjanost nekog zakona nametnutog od strane vlasti. Legalnost u svom izvornom značenju podrazumijeva tumačenje da li je neki propis ili zakon donesen "ispravno", tj. da li je ispoštovana zakonska procedura (Hague i drugi, 2001:17). Legitimnost i legalnost često ne moraju podrazumijevati jedno drugo. Ropstvo ili feudalizam kao oblici društvene stratifikacije sigurno nisu imali svesrdnu podršku ljudi na koje su se odnosila pravila ponašanja definisana u ovim društvenim sistemima. Južnoafrički aparthejd ili neki diktatorski režimi aktuelni tokom 20-tog vijeka su savremeniji primjeri činjenice da legalnost ne mora pratiti legitimnost i obrnuto.

Namjera da pojasnimo odnose između institucija vlasti i javnih politika uključuje i pravljenje distinkcije između dva politička sistema najprisutnija u savremenom svijetu. U zavisnosti od toga da li je riječ o demokratskom poretku ili autoritarnom sistemu vladavine odnosi institucija vlasti prema javnim politikama imaju bitno drugačiji karakter.

U svojoj čuvenoj formulaciji, A. Linkoln (1809-1856, 16-ti predsjednik SAD), iako ne spominjući eksplicitno demokratiju, govori o vladavini "*of the people, by the people, for the people*". Prema toj lapidarnoj definiciji demokratija bi bila vladavina koja proizlazi iz naroda, koju provodi narod i koja je za dobro naroda (Pavićević, Janković, 2010:35). Obično se pravi razlika između dva tipa demokratije: neposredne i predstavničke. U malim političkim zajednicama moguće je ostvarivanje atinskog ideala demokratije prema kojem odluke značajne za život zajednice donose svi oni kojih se te odluke direktno i tiču (građani)¹⁰. Savremene društva danas njeguju i

no-racionalna vlast i odnosi. Pravila i propisi su racionalnog karaktera jer su jasno koncipirana za postizanje određenog cilja pri čemu su jasno specificirana sredstva i načini na koje se cilj može postići (Haralambos i Holborn, 2001:588-589)

10 Atinska demokratija počivala je na ograničenoj prostornoj i demografskoj veličini polisa (grada) i pretpostavci jednake vrline građana. zbog toga se u načelu nijesu koristili izbori, već se najčešće kockom odlučivalo ko će obavljati pojedine funkcije vlasti. Atinska demokratija postala je mit koji je kasnije nerijetko i veoma korisno djelovao na demokrati-

razvijaju predstavničku demokratiju, odnosno politički sistem u kojem u donošenju odluka ne učestvuje čitava zajednica, nego u njeno ime to čine izabrani predstavnici (Giddens, 2005:428). U demokratskom poretku procesi stvaranja javnih politika prolaze tačno definisane procedure uključujući aktivnu ulogu građana u identifikaciji i formulaciji problema, artikulaciji javnog interesa, javnim raspravama, kolektivnom odlučivanju, itd. Prema tome, što su građani angažovaniji i aktivniji u procesu donošenja odluka to je i sam sistem demokratičniji.

Autoritarni režimi za razliku od demokratije limitiraju učešće naroda (građana) u odlučivanju o sadašnjem stanju ili budućnosti političke zajednice. Prema Giddens-u, “u takvim društvima, potrebe i interesi države stavljaju se iznad potreba potreba i interesa prosječnih građana i ne postoje pravni mehanizmi koji omogućavaju svrgavanje vlade ili vođa sa vlasti”. Linc je autoritarne režime definisao kao “političke poretke sa ograničenim, neodgovornim političkim pluralizmom, bez razrađene i usmjeravajuće ideologije...u kojima vođa ili povremeno neka grupica posjeduju neku moć unutar formalno loše definisanih, a zapravo prilično predvidivih granica” (Hague i drugi, 2001:20)¹¹. U autoritarnim režimima kreatori politika biraju vojni savjeti, nasljedne porodice, dominantne političke partije, pa i vjerske vođe, itd. Usljed takvog stanja u procesu odlučivanja i stvaranja javnih politika građani su ili zanemareni ili natjerani na neko simboličko učešće u

ju u srednjem i novom vijeku. U renesansnoj verziji (Marsilius de Padova) uvodi princip većinskog odlučivanja kao jedan od strukturnih elemenata demokratije. Među znamenitije zastupnike demokratije treba ubrojati, između ostalih, Baruch de Spinoza (1632-1677) i Jean-Jacques Ruessau (1712-1778). Zajedničko im je, svoj trojici, to što ovaj oblik vladavine prepoznaju kao mogućnost **neposrednog** uređenja života u malim zajednicama. Pritom, npr. Ruessau pretpostavlja i sličnost običaja, socijalnih statusa i odanost zajedničkoj stvari. Dakle, riječ je o pretpostavkama koje više nijesu prisutne u modernim nacionalnim državama (Pavićević, Janković, 2010:36)

11 Grupa autora Hauge, Harrop i Breslin u autoritarne političke sisteme ubrajaju sljedeće oblike vladavine: autoritarne monarhije, lične (osobne) vladavine, dominantne stranke, vladavina vjerskih vođa, vojne diktature (Hague, i drugi, 2001:22).

već kreiranim izborima vlasti (Almond i drugi, 2009:131)

Osnovna pravila odlučivanja u političkim sistemima i demokratskim i autoritarnim razlikuju tri značajne dimenzije, to su:

- Podjela na tri grane vlasti,
- Geografska raspodjela vlasti između centralne vlade i onih na nižim nivoima, npr. provincija ili opština,
- Ograničenje ovlašćenja vlasti.(Almond i drugi, 2009:131)

Za donošenje odluka u vezi sa stvaranjem javnih politika neophodna je saradnja između tri grane vlasti: izvršne, zakonodavne i sudske. Ova podjela datira od radova Locke-a i Montesquieu-a i ima dugu istoriju uvažavanja. Pomenuti autori su isticali prednosti ovakve podjele u tome što se sprečavaju nepravde koje bi mogle izvršiti izvršna ili zakonodavna vlast (Almond i drugi, 2009:131). Prema tome, ovakva podjela postoji iz razloga da bi vlasti jedna drugu kontrolisale i ograničavale. U zavisnosti od specifičnih karakteriska demokratskih poredaka postoje i različiti opsezi ovlašćenja organa odlučivanja. Predsjednička demokratija (sa "jakim" predsjednikom države) pruža mogućnost instituciji predsjednika da stavi veto na određene zakone ili da nekom svojom odlukom ustanovi ili spriječi određenu politiku. U parlamentarnim demokratijama postoji zavisnost izvršne i zakonodavne vlasti, pa je neophodno i povjerenje između u prvom redu premijera (ili vlade) i parlamentarne većine. Vlada predlaže zakone i pravce formulisanja javnih politika, a parlament daje podršku ili vraća na doradu predložene akte. Međuzavisnost ove dvije grane vlasti ogleda se i u pravu parlamentarne većine da izglasa nepovjerenje vladi kao i u pravu premijera da raspusti parlament (Almond i drugi, 2009:132).

Postojanje federalnih, unitarnih i konfederalnih političkih sistema po kriterijumu geografske distribucije vlasti u velikoj mjeri utiče na različite pristupe u vođenju i stvaranju (javnih) politika. U unitarnim državama vrhovna vlast se nalazi u jednom centru i ne postoje teritorijalne razlike u okviru države kao cjeline (Bešić, 2010:4). Za stvaranje javnih politika nadležna je isključivo centralna vlast koja formuliše i sprovodi zacrtane cil-

jeve, vrši selekciju mjera i instrumenata, kao i kontrolu na svim geografskim djelovima svoje teritorije. Federacija, tj. onaj oblik države koji se sastoji iz dve ili više teritorijalno zaokružene teritorije, koje se međusobno razlikuju po određenim ekonomskim, političkim, kulturnim, verskim ili nacionalnim karakteristikama. Međutim, karakteristika federacije jeste da suverenitet počiva na centralnoj vlasti a ne na državama članicama (Bešić, 2010:4). U procesu stvaranja javnih politika, federalne jedinice mogu imati određenu autonomiju ali donosene odluke i proklamovani ciljevi moraju biti u saglasnosti sa opštim aktima centralne vlasti, bez obzira na određenu slobodu koju garantuje decentralizacija.

Konfederacija, tj. oblik države koji je po svojim društvenim karakteristikama isti kao i federacije, samo što suverenitet počiva na državama članicama, dok je centralna vlast relativizovana (Bešić, 2010:4). U ovom obliku geografske distribucije vlasti nadležnosti u kreiranju javnih politika kao i instrumenti, mjere i odgovornost za postignute efekte u isključivom su domenu nadležnosti konfederalnih jedinica.

Na kraju, za procese stvaranja javnih politika od strane institucija vlasti značajna je i kontrola, odnosno ograničavanje vlasti vlada. Ključnu ulogu u demokratskim poretcima u takvim procesima imaju sudovi pa se i sistemi u kojima su ovlašćenja raznih jedinica vlasti utvrđena i ograničena pisanim ustavom, zakonima i običajima nazivaju ustavni režimi (Almond i drugi, 2009:135). Jako važnu ulogu sudovi igraju u rješavanju konflikta između različitih aktera u društvenim procesima jer interesi u pravcima stvaranja i vođenja javnih politika, kao što smo ranije konstatovali, mogu biti različiti. Tako na primjer, sudovi mogu da štite građane od nepravdne primjene zakona, postojanje sudske kontrole je jako važno u unapređenju funkcionisanje institucija sistema, ustavni sud može da odbacuje prijedloge određenih zakona ili čak i izglasane zakone ukoliko procijeni da su oni neustavni, itd.

Uopšteno posmatrajući, važnost kvalitetnog odnosa institucija vlasti prema stvaranju javnih politika ogleda se u spremnosti da se u realnim situacijama riješe problemi sa kojima se suočavaju građani. Naravno, neophod-

no je da postoji mogućnost prilagođavanja i reforme samih institucija vlasti u zavisnosti od izraženosti javnih problema, a sve u cilju ponude adekvatnih i optimalnih rješenja.

Zaključak:

Država kao kao ključni akter kreiranja procesa javnih politika ima zadatak da integriše i artikuliše globalne, parcijalne i individualne interese pojedinaca, odnosno građana. Stoga, posredstvom svojih institucija vrši selekciju instrumenata i mjera za kreiranje javnih politika. Naravno, u odnosu na kulturne, ekonomske, socijalne i političke specifičnosti u društvu, država selektuje one za koje procjenjuje da mogu pružiti najbolji doprinos javnom interesu. Imajući u vidu raznolikost ljudskih potreba, različite aspiracije javnosti i širokog raspon javnih politika koje se implementiraju pod podkroviteljstvom države, možemo razviti više klasifikacionih kriterijuma.

S obzirom na to kakav je *fokus javnih politika* razlikujemo : javne politike sa simptomatskim pristupom, javne politike sa kauzalnim pristupom, javne politike sa individualnim pristupom i javne politike sa grupnim pristupom.

Ako kao kriterijum odaberemo *direktivnost javnih politika*, onda možemo prepoznavati javne politike koje imaju distributivni i one koje razvijaju sistemski pristup. Odabir *dimenzije usmjerenosti* politika kao kriterijuma nameće nam razlikovanje jednodimenzionalnih i višedimenzionalnih javnih politika.

Priroda zahtjeva pojedinaca kao kriterijum pomaže nam da razlikujemo uslovljene i neuslovljene javne politike. Postojanje *preventivne funkcije* javnih politika kao kriterijuma omogućava razlikovanje javnih politika koje mjere prevencije usmjeruju na : žrtvu (pojedinaac), situaciju ili sistem. U zavisnosti od toga kakav je *karakter distribucije* javnih politika, možemo razlikovati : obavezne i dobrovoljne javne politike. Prema kriterijumu *vremenskog trajanja implementacije mjera i instrumenata* javnih politika mogu

postojati : kratkoročne, srednjoročne i dugoročne javne politike.

Literatura

- Almond, G., i saradnici. (2008). *Komparativna politika danas*. Podgorica: Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore.
- Bešić, M. (2009). „Država“, Sociologija sa sociologijom rada. Podgorica: Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore.
- Đorđević, S. (2009). *Analize javnih politika*. Beograd: Čigoja štampa.
- Gidens, E. (2003). *Sociologija* Beograd: Ekonomski Fakultet.
- Hague, R., Harrop, M., Breslin, Š. (2001). *Komparativna vladavina i politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu.
- Haralambos M., Holborn, M., (2002). *Sociologija*. Zagreb: Golden marketing.
- Hill, M. (2010). *Proces stvaranja javnih politika*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu.
- Pavićević, V, Janković, U. (2009). *Sociologija*, RIDER. Podgorica: Ekonomski fakultet, Univerzitet Crne Gore.

Research of the process of creating public policies: types of public policies, principles of creating and role of institution of authorities

Summary: Public management of social resources implies the existence of responsibilities in those structures whose task is management, control, implementation of socially important goals. The consequences of public administration are borne by citizens, making them the most interested party for the outcomes of creating and managing public policies. In this review we present the processes of creating public policies that influence the conception of different types of public policies important for the social standard of citizens. **Key words:** politics, power, institutions, legality, legitimacy, power

*Petar Nastasic*¹²,
Visoka škola socijalnog rada

316.334.3:364(4-12)"199/..."
316.32(4-12)"199/..."
Originalni naučni rad

Milorad Đurić,
Visoka škola socijalnog rada

“Kraj istorije” i(li) život u fluidnom svetu

Apstrakt: Cilj ovog rada je analiza i razumevanje procesa socijalne transformacije, odnosno socijalne tranzicije u post-socijalističkim državama Centralne i Istočne Evropa, posle pada Berlinskog zida i njenih efekata na socijalnu politiku i socijalnu zaštitu, kao i na novu poziciju individue i zajednice. Osnovna teza je da su se građani ovih društava našli u uslovima „fluidne modernosti”, u uslovima u kojima se obrasci delovanja menjaju brže nego što je eophodno da se ti načini delovanja konsoliduju i rutinizuju. Umesto da sebe vide kao deo, sada već iscrpljenih i devastiranih, zajednica kojima su nekad pripadali i sa snažnim osećajem da su ostali sami pred narastajućim nesigurnostima, pojedinci sve češće bivaju dezorijentisani i konfuzni. Gurnuti u svojevrsnu “prinudnu” individualnost, bez koherentnog socijalnog okvira, pojedinci klize u rizičnu zonu ne-pripadanja, ne-prihvaćenosti, isključenosti i, samim tim, u stanje ekstremne vulnerabilnosti. Odgovor građana na procese marginalizacije i isključivanja, diskriminacije, trebalo bi da karakteriše visok stepen njihovog učešća, kroz različita udruženja građana, u projektovanju, planiranju i implementaciji neophodnih promena. To osnažuje ljude i ohrabruje ih da iniciraju akcije, da preuzmu “vlasništvo” nad procesom socijalne sigurnosti.

Ključne reči: socijalna tranzicija, fluidnost, ne-pripadanje, ne-privaćenost, nesigurnost, prinudni individualizam

Uvod

“Lako je rugati se”, primećuje Žižek, “Fukujaminom pojmu kraja istorije¹³, ali danas ljudi većinom jesu fukujamisti. Liberalno-demokratski kapitalizam prihvaćen je kao konačna formula najboljeg mogućeg društva i sve što može da se uradi jeste da se on učini pravednijim, tolerantnijim, itd” (Žižek, 2011: 335). I zaista, kraj dvadesetog veka nesumnjivo je pripao liberalnoj demokratiji. Padom Berlinskog zida urušio se svet socijalizma, implodirao je sistem za koga su i njegovi protagonisti, ali i njegovi protivnici verovali da će trajati beskrajno¹⁴. Štaviše, postojao je, tokom decenija nakon Drugog svetskog rata, svojevrsni konsenzus da je totalitarni socijalizam/komunizam neka vrsta “prirodnog” režima za Sovjetski Savez, zemlje Istočne Evrope Kinu, Jugoslaviju, Kubu i ostale zemlje Trećeg sveta, pogotovo ako se na taj način rešavaju osnovni problemi tih društava (ekonomska nerazvijenost, kulturna zaostalost, etnički konflikti, i dr.), te da ova društva time zadobijaju temeljnu stabilnost.

Međutim, rušenje Berlinskog zida izazvalo je “domino efekat” – na prvi pogled hiperstabilni režimi padali su jedan za drugim, da bi na kraju, 26. decembra 1991. godine, nestao i dojučerašnji stožer socijalističkog uni-

13 Tekst *Kraj istorije*, u kojem Frensis Fukujama konstatuje “da se saglasnost o legitimnosti liberalne demokratije kao sistema vladavine izuzetno proširila svetom tokom nekoliko poslednjih godina, kada je ova ideja pobedila protivničke ideologije kao što su nasledna monarhija, fašizam i, nedavno, komunizam” (Fukujama, 1997: 19), pojavio se u časopisu *National Interest* sredinom 1989. godine, samo nekoliko meseci pre pada Berlinskog zida. U tekstu se zastupa teza da ovom pobedom liberalno-demokratska država postaje “univerzalna i homogena država” koja se pojavljuje na kraju istorije jer obezbeđuje uslove za realizaciju transistorijske, univerzalne strane ljudske prirode – potrebu za priznanjem i uvažavanjem dostojanstva svakog člana političke zajednice.

14 Tako na primer Henri Kisindžer, 1977. godine, u tekstu *The Permanent Challenge of Peace: US Policy Toward the Soviet Union*, upozorava da se “...danas, prvi put u našoj istoriji, suočavamo sa jasnom stvarnošću da je (komunistički, *prim. aut.*) izazov beskrajan...” (prema: Fukujama, 1997: 37).

verzuma – Sovjetski Savez. Ovaj epohalni događaj nije predstavljao samo kraj jedne ideologije, već je označio početak dubokih strukturnih promena za sva bivša socijalistička društva, proces promena koje će obuhvatati političku, ekonomsku, socijalnu, kulturnu dimenziju ovih sistema. Celinu tog procesa najčešće nazivamo – tranzicijom.

Bazična promena odnosila se na način konstituisanja samih društava. Totalitarni socijalistički sistemi svoje utemeljenje nalazili su u blokiranju komunikacije socijalnih aktera i u onemogućavanju spontanog individualnog i grupnog pluralizma. Društveni identitet se nije stvarao kroz mrežu slobodne socijalne komunikacije, već na osnovu unapred projektovanih vrednosti i ciljeva. Samim tim, glavna karakteristika ovih društava jeste (prividna) stabilnost u kojoj dominiraju kolektivni obrasci legitimizacije (klasa, nacija, “država”), dok individue bivaju gurnute u drugorazredne uloge pukih izvođača unapred propisanih, ideologizovanih, političkih projekata.

S druge strane, liberalno-demokratski sistemi konstituišu se na bazi otvorene socijalne komunikacije koja je suštinski sadržaj političke dinamike građanskog društva. Ova dinamika obezbeđena je individualnom i grupnom autonomijom, pravnom državom i sistemom institucija. Ne postoji nikakva unapred projektovana “saglasnost” oko tipa identiteta koji bi trebalo da bude prihvaćen. Liberalno-demokratska država je indiferentna prema procesu konstituisanja bilo koje vrste identiteta – ovi procesi dešavaju se u prostoru lišenom institucionalne i ideološke kontrole u kojem građani realno ispoljavaju svoje interese. Istovremeneo, to uglavnom znači da je (neo)liberalna država indiferentna i prema socijalnim problemima svojih građana¹⁵.

15 Ono što je posebno interesantno jeste da je trijumf liberalne demokratije uticao ne samo na slom socijalističkih država, već i na urušavanje koncepta države blagostanja (Welfare State) na Zapadu. Nastala na ideji realizacije pravednijeg socijalnog poretka, merama ekonomske politike i socijalno usmerenim zakonodavstvom, socijalna država je svakako predstavljala vrhunac u pokušajima da se ujedine ideali jednakosti i solidarnosti sa slobodnim tržištem i privatnim vlasništvom. Međutim, kako su vrtoglavo rasli izdaci za soci-

Nakon početnog oduševljenja zbog sloma totalitarnih režima, građani Centralne i Istočne Evrope suočili su se sa realnostima nove ekonomske i socijalne politike. Nova, (neo)liberalna, strategija podrazumevala je smanjenje javne potrošnje, fiskalnu disciplinu, privatizaciju državnih i (u našoj verziji) društvenih preduzeća, napuštanje državne kontrole cena... Drugim rečima, reforme su imale za cilj dekonstruisanje sistema državne zaštite koja je građanima u socijalizmu bila zagarantovana.

Vrlo brzo je postalo jasno da dosledno sprovođenje ovakve politike proizvodi visoku socijalnu cenu, kao i da se jaz između gubitnika i dobitnika tranzicije sve više produbljuje. „Dobitnici na duži rok moraju najpre da provedu neko vreme u ulogama gubitnika na kraći rok. Dok dobitnici na duži rok efekte dobitka osećaju kasnije, gubitnici na kraći rok troškove osećaju odmah” (Pavlović, 2006:264). Period tranzicione recesije uglavnom je, u Istočnoj i Centralnoj Evropi, trajao oko tri godine, da bi nakon toga počinjao pozitivan privredni rast. Međutim, tranziciona recesija nije dovela samo do pada BDP-a, već i do porasta stope nezaposlenosti, čak i u državama kao što su Poljska i Slovačka, koje su relativno brzo počele sa ekonomskim oporavkom. Sličan trend je bio prisutan i u mnogo manje razvijenoj Srbiji u kojoj je stopa nezaposlenosti kontinuirano rasla. Porast nezaposlenosti bio je ključni generator osećaja permanentne neizvesnosti.

Ali, nije u pitanju bila samo promena ekonomske politike. Celokupni svet života ovih društava praktično je promenjen iz temelja. Nije preterano reći da se promenio i odnos zajednica prema sopstvenim vrednostima koje su do tada regulisale društveno delovanje, promenilo se samoopažanje

jalnu politiku, rasla je i oštra reakcija predstavnika neo-liberalne političke orijentacije. Oni su predimenzioniranu ulogu države u socijalnoj politici videli kao dramatično odstupanje od temeljnih liberalnih vrednosti, prema kojima su sloboda i individualizam neraskidivo povezani, tako da, po njihovom mišljenju, svako jačanje uloge države u društvu dovodi do egalitarizma koji opterećuje ili onemogućava dalji ekonomski napredak. Tako je, krajem 80-ih godina prošlog veka, koncept države koja, u većoj ili manjoj meri, obezbeđuje socijalnu sigurnost građanima postao prošlost na oba kraja političkog spektra – i na Zapadu i na Istoku.

tih zajednica, kao i odnos kako prema sopstvenoj prošlosti tako i prema budućnosti. Građani ovih društava našli su se u uslovima „fluidne modernosti” (Bauman, 2009), u uslovima u kojima se obrasci delovanja menjaju brže nego što je neophodno da se ti načini delovanja konsoliduju i rutinizuju. Uslovi delovanja zastarevali su pre nego što su pojedinci uopšte dobili šansu da ih usvoje. Oslanjanje na iskustvo i strategije iz prošlosti izgubilo je svaku relevantnost. U fluidnom svetu primetno je odsustvo bilo kakvog stožera, univerzalno strukturišućeg principa koji bi svet života povezivao u stabilan totalitet. Umesto stabilnog totaliteta, na delu je, kako je svojevremeno najavio Liotar, mnoštvo difuzionisanih mikronaracija koje ne mogu imati pretenziju na interpretaciju celine (Liotar, 1988). Na deficit glavnog označitelja ukazao je i Entoni Gidens, upotrebljavajući metaforu *zmajeve kočije*. On smatra da moderni društveni svet ne može da bude stabilno okruženje, jer nova znanja (pojmovi, teorije, inovacije) ne čine društveni svet jednostavnijim i transparentnijim, već konstantno (ali i sve brže) menjaju njegovu prirodu, upućujući ga novim pravcima (Gidens, 1998: 147).

Šta se nalazi u pozadini ovog konsenzusa o izrazitoj nestabilnosti i decentriranosti tranzicionih društava? Svakako činjenica da je nemoguće negirati izuzetne društvene promene koje su se dogodile u post-socijalističkim državama Centralne i Istočne Evrope. Ključna reč ovih promena je tranzicija, skup procesa koji su dramatično promenili (i još uvek menjaju) privredne, političke i individualne odnose u ovim društvima. Permanentna defanziva u kojoj su se nekadašnje socijalističke države kontinuirano proglašavale nenadležnim za brojne probleme, ograničavajući tako sopstvenu odgovornost, operativnost i efikasnost, stvorila je utisak ozbiljne inkohherentnosti društvenog realiteta i utisak dramatične socijalne nepredvidljivosti. Zbog toga je cilj ovog rada ispitivanje veze između strukturnih promena društava u tranziciji, uspostavljanja svojevrsnog “fluidnog sveta” i nove pozicije pojedinca, tzv. prinudnog individualizma. Naša pretpostavka je da je, pored adekvatnog razumevanja prirode društvenih promena, neophodno konstituisati takav tip socijalne politike koji će podsticati praksu osnaživanja, kako individua, tako i civilnog društva u celini. Radi

se, dakle, o odgovoru koji se oslanja na lične i lokalne motive, inicijative i kapacitete, kako bi se obezbedio razvoj i održivost socijalnih politika, sa minimumom zavisnosti od državne institucionalne strukture.

Odmrzavanje, Promena, Zamrzavanje...

Razumevanje brzih promena koje nastaju u ovakvom fluidnom svetu može se naći i u radovima Kurta Levina, jer on je teorijom promene u svojim radovima (Levin, 1947) nagovestio izazove koje treba rešavati tokom ostvarivanja procesa promene. Po njemu, promena se odvija u tri faze: *Odmrzavanje*, *Promena* i na kraju ponovno *Zamrzavanje* (re-freezing).

Prva faza - *Odmrzavanje*, označava spremnost u nekom polju/sistemu/zajednici da se ide ka postizanju razumevanja da je promena potrebna, dakle, radi se o postojanju spremnosti da se ide ka promeni. To znači biti spreman da se napusti sadašnja zona komfora i započne priprema (sebe i drugih) pre nego što se promena dogodi.

Druga faza - *Promena* nije događaj, to je proces. Levin je taj proces nazvao tranzicija, označavajući time unutrašnji pokret, ili putovanje koje se pravi kao čin menjanja, kao izvođenje promena koje su potrebne. Pošto je sistem ili preciznije rečeno osobe u njemu "odmrznute" pravi se pokret, pomeranje prema novom načinu postojanja. Po Levinu, ova faza je teža jer se stvara nesigurnost i osećaj straha.

Treća faza - *Zamrzavanje/refreezing* je faza uspostavljanja nove stabilnosti koja je nastala kada se promena dogodila. To bi trebalo da znači da su promene prihvaćene i da su uspostavljena nova pravila. Sistemi/zajednice i ljudi u njima formiraju nove relacije i osećaju se opušteno u rutinskom izvođenju takvih novih odnosa. Za ovo je neophodno dodatno vreme. Levin smatra da će: "Promena (...) doživeti svoj puni efekat samo ako postane trajna" (Levin, 1947: 17). Kada su promene u organizaciji napravljene i kada je struktura, nakon promene, povratila svoju delotvornost, moraju se uložiti snažni naponi da se strukture učvrste i da nova organizacija pos-

tane standard. Neke daljne promene će se odvijati u nizu, ali kada struktura “pronadje” način da se poboljšaju operacije kojima se ostvaruje “ponovo zamrzavanje” to će stvoriti priliku da sistem i ljudi u njemu napreduju u toj novoj organizaciji i da u potpunosti iskoriste tu postignutu promenu. “Promena ka višem nivou grupnog izvodenja je često kratkotrajna, nakon “pucanja u ruku” grupni život se vraća na prethodni nivo. Ovo ukazuje da nije dovoljno definisati cilj planirane promene kao grupni učinak dostizanje drugog nivoa. Trajnost novog nivoa ili trajnost za neki željeni period treba uključiti u cilj (promene)” (Levin, 1947: 17).

Neki autori (Morison, 2014) ukazuju da se nikad na uspostavlja ova treća faza, faza “ponovnog zamrzavanja” što je ključna kritika ovog modela. Naime, u današnjem svetu brzih promena - sledeća faza se može dogoditi za nedelju dana ili brže, što uopšte nije dovoljno da se neke promene ustale i postanu komforna rutina. Dakle, ova čvrstina i stabilnost “zamrzavanja”, kao da nije u skladu sa modernim mišljenjem po kome su promene kontinuitet, da se katkad odvijaju u vidu haotičnog procesa u kojem se zahteva velika fleksibilnost. Konzistencija promene je kao *milkshake* ili sladoled umesto željenog *zamrznutog* bloka. Drugim rečima, promena ka višem nivou funkcionisanja grupe/zajednice ili sistema je kratko-živuća. Posle kraćeg vremena, grupni život se vraća na prethodni nivo, što traži ponovnu promenu. Može se reći da je Levinova teorija ukazala na činjenicu da je promena zapravo proces i da je u pitanju nešto nalik na životni ciklus koji ima faze, uspone i padove, dakle i krize kroz koje se mora proći da bi se išlo napred ka cilju. Tako da jedna promena nije dovoljna, nekad ni tri ili četiri. Prema Morisonu (idem, 13.8.2018), životni ciklus promene se zaista produžio od kako je Levin osmislio svoj pristup, jer su se i mnoge druge stvari promenile. Kada je Levin govorio o procesu promene vremenske skale su bile duge. Ono što se dogodilo je da se “vreme stabilnosti” između promena smanjilo, tako da je brzina i frekvencija promenjena, a psihološki procesi su ostali uglavnom isti. To dovodi do prilično haotične i neuredjene situacije u realnom svetu, do stvaranja svojevrsnog difuznog realiteta.

Difuzni realiteti: tranzicija kao simbolički gubitak oca

Imajući u vidu sve do sada navedeno, pokušaćemo da iz tog ugla osvetlimo i bolje razumemo socijalnu transformaciju, odnosno socijalnu tranziciju, u državama i društvima Centralne i Istočne Evropa u post-socijalističkim državama posle pada Berlinskog zida, kao i njene efekte na socijalnu politiku i socijalnu zaštitu, odnosno na relaciju između individua i društva.

Totalitarna socijalistička društva utemeljena su, naime, na unapred zadatim ideološkim vrednostima u kojima su dominirali kolektivni obrasci kao što su klase, nacije, država, Individualno je bilo drugorazredno, a dominirali su ideologizovani politički projekti. To je stvaralo privid "stabilnog društvenog sistema", bez mogućnosti spontanog, individualnog ili grupnog, pluralizma. Dakle, blokirane su sponatane komunikacije socijalnih aktera u društvenim projektima pa je, samim tim, ugušen svaki individualizam i pluralizam. Nasuprot tome, bio je obezbedjen privid sigurnosti i stabilnosti.

Za ta društva, tranzicija u liberalno-demokratsku državu, zasnovanu na individualnoj i grupnoj autonomiji, bez unapred "zadatih" dogovora i "ideoloških saglasnosti", bez institucionalne i ideološke kontrole, predstavlja težak i traumatičan poduhvat. Trebalo je početi sa formiranjem institucija u kojima će se realizovati pravnu državu i u kojima će građani moći da realno ispoljavaju i ostvaruju svoje individualne interese. Svaka takva promena, a posebno proces tranzicije ili transformacije, predstavlja kompleksan poduhvat i traži ozbiljno razumevanje i pojačan napor za njeno ostvarenje.

Bezbrojne konfuzije i osećanje tuge neizbežno se pojavljuju u periodima velikih promena. Tuga možda nije prava reč za opis osećanja u periodima tranzicije. Radi se, u stvari, o osećanjima koja su još teža - osećanjima bespomoćnosti i beznadežnosti, karakterističnim za putovanja bez kompasa. Konfuzija je glavni znak takve tranzicije. Ponovo izgraditi svoj unutrašnji i spoljašnji svet je ogroman projekat. Medjutim, tranzicija može (i trebalo bi)- da bude inspirativan i izazovan proces i mogla bi se definisati kao nadržastanje nakupljenog nezadovoljstva postojećim prethodnim

sistemom vrednosti, nezadovoljstva uzajamnim odnosima i nezadovoljstva postojećim mogućnostima za ostvarenja sopstvenih potreba u tom sistemu i, na kraju, nezadovoljstva mogućnostima razvoja zajednice u celini (Grant, 1999). Antropolozi su do sada demonstrirali liberalni trijumfalizam zbog "kraja istorije", mada je u pitanju znatno komplikovanija priča. Udeo antropologije post-socijalizma postao je, zapravo, jedan samo-hvalisavi narativ o uspešnoj tranziciji (Gilbert et al., 2008).

Smatra se da su ovi procesi u društvima Centralne i Istočne Evrope doprineli ostvarenju nekih značajnih aspekata socijalne traumatizacije (Lazić, 2011; Cvejić, 2014). Cvejić u svom radu navodi nalaze Oravecz-a, Hardy-a i Laitai-a, madjarskih sociologa koji su, na osnovu svojih istraživanja iz 2004. godine, istakli da je proces socijalne tranzicije i transformacije koji se odvija u Centralnoj i Istočnoj Evropi sveobuhvatan, te da je obuhvatio prošlost, sadašnjost, a odvijaće se i u budućnosti. Značajan fenomen u okviru tranzicije je destrukcija totalitarnih režima. Prema ovim autorima, "simbolički to predstavlja gubitak oca, a trebalo bi ga interpretirati i kao gubitak koherentnog mišljenja, i konsekvantno kao oštećenje nastalo zbog difuznog realiteta" (Cvejić, 2014)¹⁶.

To stvara uslove za iznudjenu individualizaciju, personalitet bez konzistentnog socijalnog, političkog, čak i psihološkog identiteta. Povezivanja se ostvaruju u okviru specifičnih defanzivnih grupa i kolektiviteta. Sa tog stanovišta sasvim je objašnjiva pojava autoritarnih, desno orijentisanih, državnih politika kako u ovim zemljama, tako i u drugim zemljama širom sveta, ali i krupnih društvenih dezorganizacija, migracija i ogromne ekonomske deregulacije i krize.

Naime, u proces tranzicije implementiralo se mnogo različitih ili suprotstavljenih vrednosti i ideologija tako, da je proces socijalne tranzicije doprineo razvoju inkohherentnog socijalnog realiteta. Ishod tog procesa se ogleda u smanjivanju važnosti značenja socio-kulturnih i ideoloških po-

16 Isto tako, može se pretpostaviti da se psihološki efekat globalizacije i neo-liberalne ekonomije može definisati kao osećaj postojanja "dalekog oca", kako u geografskom, tako i u emocionalnom značenju.

jmovna, stavova, tema, a došlo je i do povećanja intenziteta socijalno-emocionalnih, iracionalnih procesa¹⁷. To često doprinosi osećanju nesigurnosti, neodređenosti i/ili nepredvidljivosti. Razmatrajući značaj nastale neizvesnosti i nesigurnosti može se tvrditi da . procesi tranzicije aktiviraju osećanja stida ili poniženosti. Zbog toga se inkohherentnost mišljenja povećava jer su česte promene socio-kulturnih pozicija žrtava. Ranije su to bile političke žrtve, sada se pojavljuju nove žrtve tranzicije – socijalno isključeni, marginizovani i osiromašeni pojedinci i društvene grupe.

Sadašnje analize zbivanja u regionu¹⁸ su usmerene mnogo češće na studije etničkih konflikata, nacionalizama i slučajeve “neuspešnih država”, nego na socijalističke i post-socijalističke procese. Ovakva postavka, bilo razmatrana kao marginalna ili kao centralna, prisiljava nas da (post)socijalizam razmatramo “unazad” i nudi nam mogućnost da temeljno sagledamo

17 Prema istom izvoru, iskustvo post-socijalizam obeleženo je mnogobrojnim kritikama na račun globalne socijalne, ekonomske i političke tranzicije: postindustrijske političke i ekonomske restrukturacije; zatim zbog pomeranja alternativnih oblika političke prakse prema liberalnim modelima reprezentovanja i učestvovanja i na kraju zbog “venčavanja” vojnih intervencija sa spoljnom politikom SAD i procesima demokratizacije.

18 U Srbiji tranzicija se odvija sporim tempom i uz velike teškoće, ovaj proces je od strane sociologa označen kao „blokirana transformacija“, “blokirana post-socijalistička transformacija” (Lazic 2011, Cvejić 2014) koji karakteriše niz promena u društvenom sistemu i strukturi. U uslovima konfuzije i haosa, opadanje kvaliteta životnog standarda građana i rast broja socijalno ugroženih je bila svakodnevna pojava, što je samo produbljivalo društvenu devastaciju. zbog čega se taj period u literaturi označava i kao „stanje temeljne razorenosti”. Socijalna kohezija srpskog društva u tranzicijskom periodu je znatno oslabljena. U procesu redefinisavanja i izgradnje društva i državne zajednice i izgradnje novih sistema vrednosti (počevši od 1992. godine), kojima će se redukovati nejednakosti u korišćenju resursa društva i prihoda društva, i pored čestih pokušaja promena tokom tranzicije, nije postignut društveni dogovor. Generalno uzevši, čini se da nije postignuto osećanje kod građana da su istinski uključeni u sve inicijative društva, da se suočavaju sa istim izazovima i da su članovi istog društva.

koristi od analize post-socijalističkih procesa, sa ciljem da se postignu uspješnije promene u tim okvirima.

Od socijalne kohezije do prinudnog individualizma (i nazad...)

Prema stavovima iznetim u izveštaju *State of the English cities* (2007), socijalna kohezija je zbir onih političkih i ekonomski faktora koji omogućuju pravičnost u distribuciji mogućnosti pristupa socijalnom kapitalu. Socijalna kohezija označava one veze ili "lepak", koji ljude povezuje, koje ih drži zajedno u jednom društvu, pogotovo u kontekstu postojanja kulturnih razlika. Socijalnu koheziju treba sagledavati sa puno strana, jer pokriva različite socijalne fenomene¹⁹.

Društvene ili državne zajednice su velike socijalne grupe na specifičnom lokalitetu, pod zajedničkom upravom, koje su formirale zajedničke kulturne vrednosti i nasledje, zatim socijalne, političke, ekonomske i religijske karakteristike ili interese. Stabilne zajednice doživljavaju sebe kao posebne, drugačije i imaju grupnu socijalnu kohezivnost i poštovanje od širih grupa. U njima se lako i uspješno odvija najpre socijalizacija, a potom i socijalna integracija članova, što podrazumeva povezivanje pojedinaca ili društvenih grupa i njihovo uklapanje u veću relativno skladnu društvenu celinu. Uspješno odvijanje i jačanje socijalne integracije dovodi do takvih uzajamnih obrazaca ponašanja koji su uskladjeni i primereni društvenim normama, što povećava skladno i efikasnije funkcionisanje zajednice. U feed back-u, dobra socijalna integracija povećeva zadovoljstvo pojedinca, prihvatanje zajedničkih simbola i učvršćivanje grupnog identiteta i osećanje pripadnosti. Stabilna ili ustaljena društvena/državna ("lokalna") zajednica ima svoju unutrašnju dinamiku (strukture, mehanizme) ko-

19 Od ključnog značaja su pet dimenzija socijalne kohezije: materijalni uslovi; društveni poredak ili pasivne relacije; aktivne relacije - uzajamna podrška, informacije i poverenje; inkluzija i jednakost.

jima održava optimum uskladenih odnosa i postojećih sistema vrednosti, određuje granice dozvoljenog ponašanja i odnosa, određuje vrstu i stepen solidarnosti. Uspesna integrisanost pojedinca u stabilnu/ustaljenu zajednicu implicitno i eksplicitno omogućuje ostvarivanje povoljnog uticaja na život i na ponašanje tog integrisanog pojedinca, čime se ostvaruje i produbljuje osećanje pripadanja i prihvaćenosti pojedinca od strane zajednice, ali i prihvatanje zajednice, takve kakva je - od strane pojedinca. Dakle, to je jedan koherentan cirkularni proces u vremenu (životni ciklus pojedinca i porodice). Ta povratna sprega, ta uzajamnost odnosa zajednice i pojedinca podstiče prilagodjenost (i lojalnost) ponašanja pojedinca kroz prihvatanje sistema vrednosti zajednice od strane pojedinca i skladan odnos između pojedinca i zajednice u uslovima optimum u funkcionisanju i zajednice i pojedinca.

Međutim, u svakoj zajednici, kao i u svakoj drugoj velikoj grupi, postoje centrifugalne sile koje podstiču ili dopuštaju udaljavanje, polarizaciju pojedinca od zajednice. Pojedinaac ima pravo da misli da će mu biti bolje ako pokuša da se spase sam (slučaj savremenih migracija). Postoje, naravno, i centripetalne sile (sile konvergencije, uskladjivanja mišljenja i ponašanja) koje su u stalnoj dinamici i balansiraju sa centrifugalnim silama. Svaka zajednica, sve vreme nesvesno i svesno; spontano i organizovano, bori se za unutrašnju homogenost, za uzajamnu prilagodjenost, za sisteme vrednosti i za ciljeve koji proističu iz tih sistema vrednosti, celokupnim svojim državnim i društvenim ustrojstvom u okolnostima koje su promenljive.

Taj fleksibilni i trajni odnos uzajamne odgovornosti pojedinca i zajednice održava se i traje, ali ponekada nastupa kritična tačka u tom odnosu koja se zove marginalizacija. Marginalizacija može započeti promenjenim socijalnim ponašanjem pojedinca kojim pokazuje neuklapanje/neuskladenost u odnosu na sopstveno okruženje. Marginalizacijom pojedinca zajednica pokušava da se zaštiti. Međutim, nekom vrstom privremene marginalizacije može se zaštiti i pojedinac. Zajednica, potom, može biti neodlučna. Da li da napusti pojedinca ili da upotrebi solidarnost ili učini neku drugu vrstu intervencije, kao neku vrstu napora - neophodnog i organizovanog,

da bi se marginalizovani pojedinica vratio u zajednicu (resocijalizacija, reintegracija)? Podrazumeva se, naravno, dobro funkcionisanje institucija, kao i sprovođenje socijalnih i ekonomskih politika.

Ono što je čigledno, to je da tranzicijske zajednice imaju vrlo redukovane kapacitete. Neophodno je još jednom podsetiti da je trijumf liberalne demokratije uticao ne samo na slom socijalističkih država, već i na urušavanje koncepta države blagostanja (*Welfare State*) na Zapadu. Pre svega time je značajno redukovana socijalna kohezija tih zajednica (pogoršani materijalni uslovi, narušen socijalni poredak, smanjena socijalna sigurnost, smanjenje uzajamne podrške, pad poverenja, smanjenje informisanosti, smanjenje uključenost ljudi u glavni tok funkcionisanja institucija civilnog društva). Imajući u vidu gore navedeni teorijski model o funkcionisanju zajednice, može se reći da tranzicijske zajednice nisu u stanju da nose odgovornost za sebe, odnosno za sopstvenu stabilnost i razvoj, a da istovremeno ispoljavaju adekvatnu odgovornost i prema svakom članu zajednice. Socijalna kohezija, u osnovi, predstavlja dijalektički odnos između funkcionisanja institucija socijalnog uključivanja i mehanizama socijalnog isključivanja.

U svemu tome, od izuzetnog značaja su percepcija, stavovi i reakcije građana prema načinima na koji ti mehanizmi funkcionišu. Slaba socijalna kohezija predstavlja uslov mogućnosti za pojavljivanja i širenje procesa marginalizacije, socijalnog isključivanja, izolacije i diskriminacije. Na kraju se neizbežno pojavljuje socijalna nepravda (ECLA, 2010). Ona se, u stvari, najviše i manifestuje kroz procese socijalnog isključivanja. "Socijalno isključivanje je društveni ili sistemski proces (koji) obuhvata sistematično poricanje prava na izvore i ustanove društva, kao i poricanje prava da se na jednak način učestvuje u društvenim odnosima u ekonomskoj oblasti u oblasti socijalnih prava, na kulturnoj i političkoj sceni društva..." (Kabeer, 2009). Očigledno je da je to proces koj je uzajamno uslovljen, jer se može pojavljivati na različitim nivoima društva: unutar jedne porodice, ili, između više porodica, u selima u gradovima, unutar države ili globalno. Dakle, treba identifikovati različite vrste uslova koji podstiču procese socijalne isključenosti, jer je socijalna isključenost proizvod institucionalnih procesa,

grupne dinamike i prakse²⁰.

Ovi često paradoksalni i međusobno kontradiktorni procesi radikalno su, dakle, izmenili i pretpostavke na kojima počivaju naša shvatanja individualne sigurnosti. Umesto da sebe vide kao deo, sada već iscrpljenih i devastiranih, zajednica kojima su nekad pripadali i sa snažnim osećajem da su ostali sami pred narastajućim nesigurnostima, pojedinci sve češće bivaju dezorijentisani i konfuzni. Gurnuti u svojevrsnu "prinudnu" individualnost, bez koherentnog socijalnog okvira, pojedinci klize u rizičnu zonu ne-pripadanja, ne-prihvaćenosti, isključenosti i, samim tim, u stanje ekstremne vulnerabilnosti.

Zbog toga je u vreme tranzicije neophodna preraspodela staranja o marginalizovanim pojedincima i grupama. Medjutim, upravo u vreme tranzicije neminovno dolazi do smanjivanja važnosti ili čak gašenja ranijeg sistema vrednosti i ranije postojećih institucija i mehanizama, pa i do gašenja ranijeg sistema za socijalnu podršku, inkluziju, socijalnu reintegraciju ili lečenje. Nove vrednosti se teško formiraju, često su konfuzne, pa dolazi i do brzih i ponovnih promena. Ortodoksnost bilo koje ideološke boje se jednostavno izgubila. U takvim okolnostima lakše se događa odbacivanje i otpisivanje marginalizovanog pojedinca, jer to je izgleda lakše i pojedincu i zajednici. Marginalizovani pojedinac ponekad lako (zlo)upotrebljava zajednicu za svoje marginalno ponašanje (instrumentalizuje ga i "legalizuje"), a zajednica toleriše marginalizovanog. To nije dovoljno, jer kroz taj proces tolerisanja on/ona nije identifikovan, nije "sagledan", "procenjen" "dijagnostikovani" njegov/njen problem. Usled toga on/ona postaje socijalno nevidljiv, a relacionala socijalna dinamika postaje sve neefikasnija, pojedinac

20 Pri svemu tome, ključno je "postojanje relacionog dispariteta socijalne moći i pitanje ko ima prerogative da to definiše" (Kabeer, 2009). Pomenućemo samo nekoliko socijalnih grupa kojima pretilo ne samo marginalizacija, već i socijalno isključivanje u tranzicijskim zajednicama: socijalnog ugrožena deca, ometeni u razvoju, deca žrtve nasilja, Romi, devijantni mladi i zavisnici od PAS, pripadnici LGBT populacija, pojedinci sa HIV-om i AIDS-om.

(često i porodica) sve više socijalno isključena. Dakle, sama humanost zajednice nije dovoljna ako se izražava isključivo kroz postojanje tolerancije i jednokratnih humanitarnih akcija. Humanost zajednice trebalo bi da se aktuelizuje kroz obezbeđivanje neophodnih uslova za život vredan poštovanja. Koordinirane aktivnosti u okviru socijalne politike su od esencijalnog značaja, a one obuhvataju: uskladjivanje rada lokalnih institucija i službi, ustanova svih modaliteta, institucija vlasti (nacionalnih, regionalnih i lokalnih) religijskih organizacija, kulturnih grupa, lokalnih lidera, privrednih korporacija i sl.

Zaključak

Sve u svemu, zajednica bi trebalo da bude suočena sa činjenicama u svom funkcionisanju - da shvati da su problemi disfunkcionalnosti i marginalizacije i sve što iz njih proističe, multifaktorijalni, sa snažnom eko-sistemskom komponentom u sadašnjosti, kao i sa činjenicom da su ti problem situirani u samom eko-sistemu zajednice. Dakle, ovi problem nisu isključivo posledica davno odigranih političkih zbivanja i procesa traumatizacije. Pred društvima u tranziciji je ozbiljan zadatak ostvarenja novog načina mišljenja i sistema vrednosti u oblasti rešavanja različitih socijalnih i ekonomskih problema. Odgovor zajednice na procese marginalizacije i isključivanja, diskriminacije, trebalo bi da karakteriše visok stepen učešća članova zajednice u projektovanju, planiranju i implementaciji neophodnih promena. To osnažuje ljude i ohrabruje ih da iniciraju akcije, da preuzmu "vlasništvo" nad procesom socijalne sigurnosti.

Dakle, radi se o odgovoru zajednice koja se oslanja na lokalne i lične motive, inicijative i kapacitete da kako bi se obezbedio razvoj i održivost socijalnih politika, bez zavisnosti od državne strukture. Radi se, pre svega, o organizacijama civilnog društva. To podrazumeva mnoštvo dobrovoljnih građanskih i socijalnih organizacija koje formiraju osnovu funkcionisan-

ja civilnog društva²¹, kao suprotnosti državno ustanovljenim strukturama i pravilima (neo-liberalnog) tržišta. Taj prostor popunjavaju individualne i kolektivne akcije, organizacije i institucije, koje se aktiviraju da bi se unapredili zajednički interesi. Međutim, veoma je važno da definisanje civilnog društva shvatimo samo kao njegovu trenutnu evolutivnu formu, nijanse i rastuću raznolikost. Što znači da je njegov trenutni oblik ustvari eko-sistem organizovanih i sistemskih društvenih i kulturnih odnosa koji postoje u prostoru između države, biznisa i porodice, a koji se nadovezuju na autohtona i eksterna znanja, vrednosti, tradicije i principe za podsticanje saradnje i postizanje specifičnih ciljeva - od strane građana i drugih zainteresovanih strana (CIVICUS, 2011).

Dakle, u organizovanju civilnih društava suštinska činjenica je da je promena gotovo konstantna, ali da bi ljudi ostvarili promene u sopstvenom ponašanju, prema stavovima pristalica Levinove teorije promene (Morison, 2018), moraju naučiti da menjaju navike i ponašanja koristeći Levinove faze u "tri koraka". Na takav stav upućuje i Ulrich Bek kada konstatuje da se primiče kraju „kolektivna ortodoksnost političkog delovanja“ i da traženje političkih odgovora na značajna pitanja nema određenog aktera a ni određeni lokus – trend individualizacije je neizbežan i kao posledicu ima iščezavanje kolektivne samosvesti i slabljenje kapaciteta društva za političko delovanje (Bek, 2003: 137).

Ovim zalazimo u oblast psihologije promena, jer postaje jasno da će promena imati puni efekat, samo kada je permanentna. Mike Morison, u svom blogu iz 2018., ističe da mi kao ljudska bića nismo dovoljno evoluirali da bismo mogli da pratimo dramatično smanjenje perioda između promena koje nastaju. Ipak, ljudi su napredovali kroz formiranje navika i reformisanje ili preoblikovanje ponašajnih obrazaca. To je, konačno, bilo neophodno da bismo opstali. Ali, isto tako, moramo nastaviti da to radimo. Uostalom, savremene neuronauke to nedvosmisleno potvrđuju (emocionalno učenje,

21 Najčešće citirana je definicija koju predlaže CIVICUS - svetska asocijacija za participiranje građana, po kojoj se civilno društvo shvata kao široki prostor izvan porodice, države i tržišta (CIVICUS, 2011).

senzitivizacija i sl.). Ono što bi mi, nedvosmisleno, trebalo da radimo u modernim društvima jeste da upravljamo tranzicijama, ali i da se adaptiramo na permanentnu fluidnost savremenog sveta...

Literatura

Bauman, Zigmunt (2009). *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
Bek, Ulrich (2003). „Virtuelni poreski obveznici“ u: *Globalizacija – mit ili stvarnost* (prir. Vladimir Vuletić). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

CIVICUS: (2011) World Alliance for Citizen Participation. <https://www.civicus.org/>

Cvejić, Slobodan,(2014). Filozofski fakultet-scvejic@sbb.co.yu. *Strukturne promene u društvu Srbije: Slučaj blokirane post-socijalističke tranzicije*.
Uploaded on Oct 24, 2014.

ECLAC. (2010). Social Cohesion. Inclusion and a sense of belonging in Latin America and the Caribbean. Santiago del Chile: LC/G.2420 • June 2010;© United Nations

Fukujama, Frensis (1997). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID

Gidens, Antoni (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić

Gilbert, Andrew et all. (2008) Reconsidering Postsocialism from the Margins of Europe: Hope, Time and Normalcy in Post-Yugoslav Societies. *Anthropology News*, November, 2008.

Grant, Anne.(1999); <http://www.brainyquote.com/quotes/keywords/transition.html#GHumPlvoeTP2RHLz.99>

Kabeer, Naila (2009). *Social Exclusion, Poverty and Discrimination - Towards an Analytical Framework*. First published: 22. May 2009. <https://doi.org/10.1111/j.1759-5436.2000.mp31004009.x>, vol.31 issue 4 pp.87.97

Lazić, Mladen (2011). “Postsocijalistička transformacija i restratifikacija”. *Politička misao*, god. 48, br. 3, 2011, str. 123-144.

Lewin, Kurt (1947). "Frontiers of Group Dynamics", Human Relations, Volume 1, 1947, pp. 5-41.

Liotar, Žan-Fransoa (1988), *Postmoderno stanje*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.

MacLuhan, M., Fiore, Q.(2001) *War and Peace in the Global Village*, design/layout by Quentin Fiore, produced by Jerome Agel; 1st ed.: Bantam, NY; reissued by Gingko Press

Morison, Mike (2018). Kurt Lewin change theory three step model – unfreeze, change, freeze. <https://rapidbi.com/kurt-lewin-three-step-change-theory/>

Pavlović, Dušan (2006). „Социјална цена транзиције“. Социолошки преглед, vol. XXXX (2006), no. 2, стр. 263–281. Beograd.

State of the English Cities Archived 2007-10-19 at the Wayback Machine
Communities and Local Government.

Žižek, Slavoj (2011). *U odbranu izgubljenih stvari*. Novi Sad: Akademska knjiga.

“The end of history” and/or life in fluid world

Summary: The aim of this paper is to analyze and understand the process of social transformation, i.e. social transition in the post-socialist countries of Central and Eastern Europe, following the fall of the Berlin Wall and its effects on social policy and social protection, as well as the new position of the individual in relation to the community. The basic thesis is that the citizens of these societies found themselves in the conditions of “fluid moderation”, in conditions in which the patterns of action change faster than it is necessary to consolidate and routinize these modes of operation. Instead of seeing themselves as a part, now exhausted and devastated, communities they once belonged to and with a strong sense of being left alone against rising uncertainties, individuals increasingly become disoriented and con-

fused. Push into a kind of “forced” individuality, without a coherent social framework, individuals climb into a risky zone of non-belonging, non-acceptance, exclusion and, consequently, into a state of extreme vulnerability. The citizens’ response to the processes of marginalization and exclusion, discrimination should be characterized by a high degree of their participation, through different associations of citizens, in the design, planning and implementation of the necessary changes. It empowers people and encourages them to initiate actions, to take “ownership” of the social security process.

Key words: social transition, fluidity, non-belonging, non-acceptance, insecurity, forced individualism

Dužanka Đurović
Fakultet za sport i turizam, Novi Sad

364.65-054.7(497)"2015/2016"
Originalni naučni rad

*Mikloš Biro*²²
Humanitarni centar za integraciju i toleranciju, Novi Sad

Psihosocijalna pomoć ljudima u krizi: iskustva "balkanske rute"

Apstrakt: Izbeglice su visoko traumatizovana populacija. Traumatska iskustva su osnovni razlog njihovog bega iz domovine – opasnost od pogibije, razrušeni dom, gubitak voljenih osoba. Na svom putovanju, oni su bili podvrgnuti novim traumama – brod koji tone, iscrpljujuća pešačenja po nepristupačnom terenu, pljačka, eksploatacija ili maltretiranje od raznih kriminalnih frupa, pa čak i od strane policije. Završna trauma je suočavanje sa preprekama u njihovim nastojanjima da stignu u EU. Uloga pomagača je da izbeglicama pruži Prvu psihološku pomoć, tj. da proceni koje su im potrebe najakutnije, da sasluša njihove zahteve i da ih poveže sa organizacijama koje mogu da reše njihove probleme. Takođe, uloga pomagača je da omogući socijalnu podršku i organizuje aktivnosti koje će izbeglicama pomoći da se na adekvatan način suoče sa stresom, kako bi se time prevenirala pojava Posttraumatskog poremećaja. U radu je dat pregled ovih aktivnosti, kao i analiza postojećih psiholoških problema izbeglica tokom postojanja "Balkanske rute" 2015-16. Takođe, nagovešteni su problemi koje će izbeglice imati kao posledice traumatskih iskustava, kao i kulturalnih specifičnosti.

Ključne reči: izbeglice, migrant, trauma, Bakanska ruta

Uvod

Tokom 2015. i 2016. godine bili smo svedoci masovne migracije koja je obuhvatala i našu zemlju – u okviru tzv. „Balkanske rute”. Do prisilnog zaustavljanja migranata (u martu 2016) preko milion ljudi ušlo je u Evropsku uniju. Ovakva masovnost je konačno obratila pažnju svetske javnosti na muke ovih ljudi koje ih teraju na pokret, ali i izazvala paniku među ekstremnim desničarima u gotovo svim članicama EU (pa i u našoj zemlji). Pojavile su se razne teorije zavere („to neko stimuliše, da bi islamizovao Evropu” i sl.), a zaboravljeno je da u velikom broju zemalja postoje kontinuirani konflikti i da milioni izbeglica beznadežno tave u izbegličkim logorima. Prema podacima UNHCR, u svetu, u trenutku pisanja ovog teksta, egzistira oko 65 miliona izbeglica! Samo iz Sirije i Iraka, počev još od 2011. godine, izbeglo je više od pet miliona ljudi, dok je u iranskim i pakistanskim logorima, još od 90-tih godina, beznadežno životarilo preko tri miliona izbeglica iz Avganistana koji su se 2014. masovnije pokrenuli u nadi za boljim životom.

Talas migranata koji je zapljusnuo Evropu 2015. godine potisnuo je iz sećanja činjenicu da su migracije otpočele znatno ranije. Već desetak godina su izbeglice (i ekonomski migranti) iz Afrike pokušavale da uđu u EU raznim putevima, a najčešće preko najisturenijeg italijanskog ostrva u Mediteranu – Lampeduze i već desetak godina mediji izveštavaju o nesrećama koje se dešavaju na tom putu. Još od 2013. godine susretali smo se sa izbeglicama koje su pešačile balkanskim autoputevima i sporadično smo bili informisani o njihovim sizifovskim naporima da se domognu Evrope.

U tom kontekstu, važno je naglasiti razliku između ekonomskih migracija, gde migranti selidbom pokušavaju da reše svoje ekonomske probleme, i izbeglištva, gde su migracije nevoljne i prinudne – kao posledice strahotnih ratnih razaranja i životne ugroženosti. Prema Konvenciji UN o statusu izbeglica iz 1951. godine, status izbeglice ima svako lice koje „bojeći se opravdano da će biti progonjeno zbog svoje rase, svoje vere, svoje nacionalnosti, svoje pripadnosti nekoj socijalnoj grupi ili svojih političkih mišljenja, nađe izvan zemlje čije državljanstvo ono ima i koje ne želi ili, zbog

toga straha, neće da traži zaštitu te zemlje; ili koje, ako nema državljanstva a nalazi se izvan zemlje u kojoj je imalo svoje stalno mesto boravka, usled takvih događaja ne može ili, zbog straha, ne želi da se u nju vrati”.

Razlika između pojma migrant i izbeglica nije samo pitanje pravne definicije, već mnogo više pitanje psihološke konotacije ovih pojmova. Ako ljude koji beže iz svoje zemlje prozovemo migrantima, onda ćemo pridati ekonomsku konotaciju izbeglištvu i time iskriviti i razvodniti pravu sliku užasa od kojih beže izbeglice. Da i ne govorimo da ćemo time indirektno pripremiti teren za zagovornike ksenofobnih i fašističkih ideja koji će isticati ekonomske probleme lokalnog stanovništva kao glavni argument protiv prihvatanja izbeglica.

Traumatizovana populacija

Kriza je po definiciji traumatična po ljude koji je proživljavaju. Bilo da je reč o ekonomskoj bedi (koja proizvodi migracije), prirodnim katastrofama (zemljotresi, poplave) ili ratnim sukobima. Specifičnost populacije koju smo sretali i pokušavali da joj ukažemo pomoć na “Balkanskoj ruti”, bila je u tome što su oni trpeli višestruke traume.

Prvo, to su bile ratne strahote od kojih su bežali. Prema izveštaju UNHCR (Hassan, Kirmayer, Mekki-Berrada, Quosh, el Chammay, i sar. 2015), u sukobima u Siriji je poginulo preko 230.000 ljudi, od čega oko 11.000 dece, a ranjeno je još oko 840.000. U teže dostupnim ili ratnim dejstvima odsečenim regionima (gradovi Madaja i Zabadani, npr.), oko 440.000 ljudi bilo je lišeno snabdevanja hranom, lekovima i do njih mesecima nije uspevala da dopre ni međunarodna humanitarna pomoć. Raseljeno je gotovo 12 miliona stanovnika, od čega je oko 4,7 miliona izbeglo van zemlje. Kako se rat sa Sirije proširio na Irak, i iz ove zemlje je izbeglo više od 4 miliona ljudi. Avganistan je posebna priča. U ovoj zemlji rat praktično ne prestaje već više od 35 godina. Procena UNHCR (2015) je da je početkom 2015. godine bilo oko milion avganistanstih izbeglica u Iranu, a još oko 1,5 miliona

u Pakistanu, uz oko 700.000 raseljenih unutar Avganistana. Druge procene (Goldstein, 2015) tvrdile su da ih ima bar još toliko neregistrovanih! Pored ove tri zemlje iz kojih je dolazila većina izbeglica koje smo sretali na „Balkanskoj ruti“, postojalo je još nekoliko kriznih područja sa manjim ili većim oružanim sukobima (Somalija, Jemen, Eritreja, Nigerija).

Sukobi su imali formu etničkog/verskog konflikta, a rezultat sukoba je bilo etničko/versko čišćenje „onih drugih“, „nepravovernih“. Česta meta pogroma bili su hrišćani: iz Sirije i Iraka izbeglo je oko 450.000, ubijeno 4.200, a nestalo oko 7.000. U eliminaciji „drugačijih“ posebno su se isticali talibani u Avganistanu i ISIS (*Islamic State of Iraq and Syria*, u arapskoj verziji *DAEŠ*).

Formirajući vlast nad teritorijom koja je zahvatila deo Sirije i severnog Iraka, ISIS je uveo ekstremna muslimanska (vehabijska) pravila i ideologiju džihada. Ideologiju koju je francuski filozof Bernar-Anri Levi jednostavno nazvao islamofašizmom, a koja se odlikuje ekstremnim nasiljem nad svim što je nemuslimansko, pa čak i nad onim što je prethodilo pojavi Islama. Ali, ISIS nije samo neprijatelj svega nemuslimanskog, nego i svega modernog, svega što zapadna civilizacija nudi kao prosperitet i kao šansu da se uživa u ovozemaljskom životu.

Kao sistem vrednosti, ovaj verski fanatizam se može posmatrati kao ideologija gubitnika i sirotinje, ali sa druge strane, on se pokazao kao izuzetno kohezivan činilac za pripadnike i izuzetno destruktivan za nepripadnike ovoj ideologiji. Sociolog Nils Zuvarski²³ sa Univerziteta u Hamburgu kaže: „Radikalizacija ima veze i sa socijalnim statusom. To je revolt suspendovane mladosti: mladi ljudi traže smisao, a nude im ga radikalni islamisti. Ti ljudi često dolaze iz siromašnih predgrađa – tamo žive zato što nemaju šanse, a nemaju šanse zato što tamo žive“.

Za one, pak, koji ISIS identifikuju sa celim islamskim svetom, treba pomenuti rezultate ankete (ASDAA Burson-Marsteller, 2016) koja je obuhvatila 3.500 mladih (18-24 godina) iz svih 16 arapskih zemalja i koja je pokazala da ISIS podržava samo 13% ispitanih, dok čak 92% želi „život

23 Citirano u *Danas-u*, 26-27.03.2016, str. 7.

u demokratiji". A, što se tiče „verskog fanatizma” džihadista, zanimljivo je da profil „tipičnog džihadiste” (dobijen analizom provaljenih „prijemnih formulara” ISIS-a) kaže da on „nije ekspert za Kuran”²⁴.

ISIS je sprovodio prisilnu (sunitsku) islamizaciju i čišćenja „nepravovernih” koja su pored hrišćana pogodila i Jazide – preko 140.000 Jazida je proterano, uz masovne masakre i silovanja. Smatra se da su Jazidi pretrpeli klasični genocid. Vrhunac monstruoznog tretmana Jazida bio je čin spaljivanja 19 jazidskih devojaka koje su odbile seksualni odnos sa borcima ISIS-a, na glavnom trgu Mosula, juna 2016. Amir, mladi Kurd iz okoline Tikrita ispričao nam je svoje iskustvo: „Čim su pripadnici DAESH-a stigli u selo, počeli su da odvajaju one koji nisu bili spremni da ih slede. Nas Kurde su, po pravilu, smatrali neprijateljima. Mog oca i brata su odmah ubili, a sestru su odveli u nepoznatom pravcu. Ja sam sa najmlađim bratom bio sa ovcama izvan sela i skrivali smo se dva dana bez hrane i vode, dok nismo uspeli da pobegnemo kod rođaka u susedno selo, a potom u Tursku”.

Budući da su veći gradovi, posebno Bagdad, bili multietnički i multikonfesionalni, ISIS je, u nemoći da ostvari dominaciju, sporovodio subverzivne akcije protiv „nepravovernih” (najčešće civila) koristeći bombaše samoubice. Vrbovanje samoubica se vrši po pravilima „mučeništva” – oni se regrutuju iz redova verskih fanatika obećanjem da im se statusom mučenika obezbeđuje ulaznica u raj. Iako najznačajniji, verski fanatizam nije i dovoljan kao objašnjenje za samobilačko ponašanje. Postoji i nesumnjivi socijalni pritisak: imena „mučenika” ispisana su na počasnim mestima u džamijama, njihova imena se ponavljaju u molitvama, njihove porodice se uvažavaju, tako da je status „mučenika” visoko socijalno rangiran i nezavisno od verskog statusa (odnosno, obećanja odlaska u raj). Pored toga, tu je i materijalni aspekt – porodice „mučenika” ne dobijaju samo socijalni ugled, već i vrlo konkretnu materijalnu naknadu koja doseže i do 50.000 evra. Sasvim je razumljivo da je na taj način i porodica stimulirana da stimuliše svog člana da se pridruži aleji mučenika.

Avganistan je, pak, primer zemlje sa protrahiranim sukobom „nis-

kog“ intenziteta. Opisujući razloge napuštanja domovine, Mahmud iz okoline Asadabada nam je ispričao tu tipičnu priču: „Postoji stalna napetost i nesigurnost. Preko dana u našem selu postoji vojno-policijska postaja, ali se ona preko noći povlači u kasarnu. Tada upadaju Talibani iz susednog Pakistana i ubijaju sve one za koje misle da saraduju sa vlašću. Ujutro se vrati vojska i preispituje nas zašto mi nismo ubijeni od strane Talibana i da li je to zato što mi saradujemo sa Talibanima”.

Druga trauma ove populacije bila je samo putovanje. Mediteran je bila najčešća ruta izbeglica. Samo mali broj je iz Turske prelazio kopnom preko Bugarske, dok je većina pokušavala da se domogne grčkih ostrva koja su bila najbliža turskom kopnu. Nažalost, ogroman broj nije u tome uspeo. Prema podacima UNHCR-a i Internacionalne organizacije za migracije (IOM), tokom 2014. godine se u Sredozemlju udavilo 3.419 ljudi, tokom 2015. – 3.770, u prvih pet meseci 2016. – 2.510, a samo u jednom danu (26.05.2016) više od 500. U maju 2016. je samo u jednom danu iz mora spaseno čak 4.000 izbeglica!

Cena transfera brodom (ili čamcem) koji je po pravilu bio nelegalan, kretala se oko 1.000 evra po glavi. Krijumčari su ukrcavali što je više moguće ljudi, čak i po cenu rizika od potapanja plovila, zbog pretovarivanja.

Priče izbeglica sa kojima smo razgovarali su bile više nego dramatične i govorile su o traumatskom iskustvu koje je ponekad čak prevazilazilo ratne traume koje su uzrokovale izbeglištvo. Mnoge od njih je spasila obalska straža ili volonteri, iz brodića koji su pretovareni potonuli ili su se razbili o hridi, pri čemu su im često rođaci, prijatelji ili članovi porodice zauvek nestali pod vodom. Krijumčari su bili beskrupulozni – često su im davali čamac i prepuštali ih da sami pronađu put do grčkog ostrva (najčešće u mraku), jer su hteli da izbegnu mogućnost hapšenja zbog krijumčarenja. Iz istog razloga, izbegavali su legalne pristane i često dovozili brod do neke divlje plaže i terali izbeglice da skaču u vodu (ponekad i preko dva metara dubine) i plivaju do obale. Ako bi ovi to odbili (jer, recimo, ne znaju da plivaju), krijumčari bi počeli da im bacaju stvari u vodu i očajne izbeglice su, naravno, skakale za svojim torbama, kako bi spasili ono malo imovine što

im je ostalo.

Uprkos činjenici da je pomor izbeglica u Mediteranu trajao nekoliko godina i bio do te mere dramatičan, evropska i svetska javnost se ozbiljno uznemirila tek kada se pojavila tužna slika utopljenika – trogodišnjeg sirijskog dečaka Ajlana Kurdija. Tragična slika dečaka koji se utopio zajedno sa bratom i majkom, obučenog kao za priredbu i u pozi kao da spava, potakla je najtananije roditeljske nagone i izazvala masovnu empatiju prema tragediji izbeglica. Gotovo sva svetska štampa prenela je sliku dečaka i konačno se pozabavila problemom izbeglica, oštro kritikujući hermetičnost EU.

Tokom 2014. i početkom 2015. godine, veliki broj izbeglica kretao se pešice. Delom su to bili oni siromašniji koji nisu imali sredstava za prevoz, a delom oni koji su usput bili opljačkani i nisu imali drugog izbora. U tom periodu, pre masovnijeg pokreta izbeglica u drugoj polovini 2015, to su mahom bili muškarc, srednjih godina ili mladići koji su išli pre svojih porodica, da bi, kada (i ako) se snađu, pozivali ostatak svojih porodica da ih sledi. Prema podacima UNHCR, tokom 2015. je među izbeglicama bilo 27% dece (što je bilo značajno više nego u 2014.), da bi u februaru 2016, udeo dece dostigao 60%!

Distance koje su prelazili bile su često (a, naročito u slučaju Avganistanaca) enormne. Putovanje od Avganistana do Srbije je za neke trajalo i po šest meseci. Oni što su stizali u prihvatne centre u Srbiji imali su potpuno uništenu obuću i teške rane na tabanama i preponama. Ispovesti kazuju da su upadali u močvarne predele, da su često lutali izbegavajući pruge i puteve (gde su bili u opasnosti da budu uhapšeni), a jedna grupa od 20-tak Avganistanaca je preživela čak i šumski požar u Bugarskoj.

Sve do sredine 2015, izbeglice su se kretale stihijski i snalazile su se kako su znale i umele. Formirale su svoje „puntove“, kao što je, na primer, bio park ispred autobuske stanice u Beogradu, gde su „kampovali“ i uzimali predah do naredne distance prema EU, odnosno prema Mađarskoj. Niko od izbeglica nije želeo da traži azil u zemljama Balkana – njihova destinacija bila je isključivo Evropska unija. Međutim, u septembru 2015. Mađarska je zatvorila svoju granicu za migrante i podigla zid od tzv. „žilet“ žice, tako

da se tek formirana „Balkanska ruta” preusmerila ka Hrvatskoj. Zatvaranje granice (Mađarsku je sledila i Slovenija) izazivalo je buntove izbeglica, pokušaje proboja koji su se završavali teškim povredama, ali je, sledstveno, dovelo i do otvaranja prostora za delovanje krijumčara.

U drugoj polovini 2015. Balkanska ruta postaje organizovani transfer od grčko-makedonske granice do Austrije. Transfer se obavljao delimično autobusima, a delimično vozom. Na taj način, sa manjim izuzecima onih koji su i dalje dolazili pešice iz pravca Bugarske (najčešće su to bili Avganistanci), sve izbeglice su imale kontrolisani prolaz kroz Makedoniju, Srbiju i Hrvatsku, sa kakvom-takvom humanitarnom pomoći tokom transfera. Od 1,36 miliona izbeglica koji su stigli u EU do 1. marta 2016, preko 850.000 je prošlo ovom rutom.

Nažalost, iako je put bio organizovan, on nije bio i lagodan. Od grčko-makedonske granice do Austrije izbeglice su morale da menjaju nekoliko prevoza, da prolaze graničnu kontrolu i da sve vreme (što je trajalo i po nekoliko dana) budu mobilni. Što znači da su sve vreme dobijali suhu i krajnje jednoličnu hranu (konzerve), da nisu imali ni minimum higijenskih uslova i da su imali krajnje ograničen radijus kretanja, što je bio naročito veliki hendikep za decu koja su praktično sedela majci u krilu i, naravno, bila krajnje nervozna. Deca su često odbijala da jedu takvu hranu ili su je povraćala, a usled neodržavanja lične higijene, javljali su se ojedi, osipi, vaši i infekcije – kako kod dece, tako i kod odraslih. Žene, koje po muslimanskom običaju ne smeju da se skidaju pred muškarcima, danima su bile u istoj garderobi i istom donjem vešu i, posledično, imale brojne infekcije i ojede u predelu polnih organa.

Svaki zastoj izazivao je istovremeno i pokušaje izbeglica da novonastale prepreke mimoiđu. Kada je u novembru 2015. Austrija privremeno zaustavila priliv, na svakom graničnom punktu dolazilo je do pritiska i proboja (najveći broj izbeglica zaustavljao se na granici Grčke i Makedonije). Tada je jedan broj izbeglica stigao u Srbiju tako što je prepešačio čitavu Makedoniju, deo Kosova i celu Srbiju!

I tu stižemo do treće traume ove populacije – zaustavljanja.

Stopiranje izbeglica na granicama imalo je za posledicu njihove ilegalne prelaske tih granica. Uprkos ogromnim naporima UNHCR, UNICEF i mnogobrojnih humanitarnih organizacija, iznenadno stvaranje tih „čepova“ sa velikim brojem izbeglica onemogućavalo je doturanje humanitarne pomoći u dovoljnom obimu i doprinosilo je opštoj slici o jadu i očaju tih ljudi. Kada je Mađarska postavila ogradu u septembru 2015, kao i nakon zatvaranja Balkanske rute, nekoliko stotina ljudi na uskom pojasu ničije zemlje bili su izloženi kiši, nije im mogla biti obezbeđena adekvatna pomoć u hrani, a o higijenskim uslovima da i ne govorimo.

Kada je došlo do većeg priliva izbeglica, EU je u novembru 2015. objavila da kao izbeglice tretira jedino tražioce azila iz tri „najugroženije“ države – Sirije, Iraka i Avganistana, dok sve ostale tretira kao „ekonomske migrante“. Međutim, kako je talas izbeglica postajao sve veći, polovinom februara 2016, taj limit je proširen i na Avganistan, tako da je EU ostala otvorena samo za Sirijce i Iračane. Sve ove limitirajuće akcije bile su direktno suprotne *Konvenciji UN o statusu izbeglica* iz 1951. godine i evropskoj *Direktivi o minimalnim kvalifikacijama za dobijanje statusa izbeglice*. Prvi prekršaj Konvencije nastao je kada su se izbeglicama proglasili građani samo određenih zemalja, dok su drugi, po automatizmu, bili posmatrani kao „ekonomski migranti“.

Razmatranje zahteva za azil podrazumeva individualni pristup sa analizom individualne ugroženosti konkretne osobe. Ta ugroženost je, naravno, najveća u oblastima koje su aktuelno u ratu, ali može biti i sasvim drugačije prirode. Vrbovanje od strane ISIS za vojsku ili za bombaša samoubicu itekako je ozbiljan osnov za traženje azila i nesumnjiva ugroženost. Žrtve trgovine ljudima ili rodno uslovljenog nasilja takođe se moraju smatrati ugroženim grupacijama. Milioni devojčica (pretežno muslimanske) podсахarske Afrike prisilno se udaju, a po izveštaju UNICEF-a iz 2014, čak 84 miliona bilo je žrtva emotivnog, fizičkog ili seksualnog nasilja (HCIT, 2014). Oko 15% žena koje su podnele zahtev za azil u EU bile su devojčice mlađe od 14 godina, a poticale su iz zemalja koje praktikuju bolni postupak genitalnog obrezivanja – *Female Genital Mutilation*, što je međunarodno prizna-

ti oblik kršenja ljudskih prava i oblik zlostavljanja dece (UNHCR, 2014).

Tokom rada na terenu, susretali smo se veoma apsurdnim situacijama. Mladi Tamilac iz Šri Lanke pobegao je od građanskog rata u svojoj zemlji krajem 90-tih godina i izbegao u Siriju, gde se zaposlio kao građevinski radnik. Kada je rat u Siriji započeo, on se našao u jednom od najrazorenijih gradova – Alepu, odakle je izbegao u Tursku, pa Balkanskom rutom stigao do Srbije, gde ga je zatekla odluka EU da će primati isključivo izbeglice iz tri pomete zemlje. Međutim, on je tretiran kao izbeglica iz Šri Lanke, a ne iz Sirije i, na njegov užas, nije smatran „legitimnim” izbeglicom, iako je delio identičnu sudbinu sa ostalim Sirijcima i čak bio dvostruki izbeglica!

Zaustavljanje i nemogućnost prolaska ka željenoj destinaciji, naglala je migrante da potraže pomoć krijumčara. Krijumčarilo se gdegod su granice bile zatvorene i gdegod se pojavila prepreka napredovanja prema EU: između Irana i Turske, između Turske i Bugarske, između Grčke i Makedonije, između Makedonije i Srbije (ili Kosova), između Srbije i Mađarske, između Srbije i Hrvatske i između Hrvatske i Slovenije. Krijumčarilo se i unutar zemalja koje su sprečavale kretanje izbeglica i koje su se prema njima ponašale negostoljubivo. Prema procenama Europol, na migrantskoj ruti operisalo je više od 40.000 krijumčara koji su samo 2015. godine zaradili preko 6 milijardi evra! Kada je mađarska granica zatvorena, krijumčari su pronalazili vrata na žilet-žici koja su služila za komunikaciju (npr. na pruži) i koja su bila zaključana lokotom, pa bi po noći presecali taj lokot i stavljali svoj, da bi sledeće noći taj prolaz koristili za krijumčarenje. Samo tokom marta 2016. mađarska policija je izvestila da je uhapsila preko 3.000 izbeglica koji su ilegalno prešli granicu.

Međutim, ta „snalažljivost” krijumčara vrlo često je bila na štetu izbeglica. Pored činjenice da su prokrijumčarene izbeglice odmah padale u ruke pogranične policije i bile deportovane nazad u zemlju iz koje su došli, te su, dakle, uzalud davale novac, bilo je i drugih „trikova”. Porodica iz Avganistana nam je prepričala da su platili 2.000 dolara taksisti u Preševu koji im je obećao transfer do Mađarske, da bi ih on ostavio na naplatnoj rampi na autoputu Beograd – Novi Sad i rekao da je iza te rampe Mađarska. Na

nesreću, veliki broj izbeglica bio je neobrazovan, nije imao jasnu predstavu gde se nalazi i kuda ide, pa je lov krijumčara bio time olakšan.

Nakon zatvaranja Balkanske rute, krijumčarski put je išao od grčko-makedonske granice, preko Makedonije i Srbije, do Mađarske ili Hrvatske. Izbeglice koje je vratila Mađarska policija zbog ilegalnog prelaska granice jadale su se da ih je taj put koštao čak 3.000 evra po osobi! Ako su Avganistanci hteli da ubrzaju svoj put, to je bilo moguće uz pomoć lanca krijumčara koji su ih predavali iz ruke u ruku (tj. iz auta u auto). Na taj način moglo se stići do mađarske granice za svega par dana, ali je taj put koštao oko 7.000 dolara. „Prodali smo sve da bismo dovde došli. Mi nemamo kuda nazad”, jadao se mladi Avganistanac koji je vraćen sa mađarske granice.

Pored toga što je ilegalan prelaz granice bio finansijski zahtevan i rizičan, rizik je bio i mnogo veći. Izbeglice iz Avganistana prepričavale su prolaz granice između Irana i Turske kao pravu Golgotu: prelazi su bili na velikim visinama, teško prohodni, često pod snegom, a išli su uvek noću, tako da nisu mogli da vide ni kuda idu, ni po čemu gaze. Da njihove muke budu veće, pogranična policija je pucala na njih, što je izazivalo paniku i bezglavo bežanje po vrletima i često povređivanje. Naši sagovornici nisu saopštavali da je u njihovoj grupi bilo mrtvih ili ranjenih, ali su tvrdili da su gazili po leševima. Pitanje je, naravno, da li su po mrklom mraku mogli da odrede da li su to zaista bili leševi ili je taj doživljaj bio proizvod panike i strahom uslovljene misperpcije, tako da ne možemo sa sigurnošću utvrditi da li je pogranična policija pucala u vazduh ili u ljude. Napis u *Independentu* od 5.03.2016, potvrđuje da turska pogranična policija puca na izbeglice (u ovom slučaju, bile su u pitanju sirijske izbeglice) sprečavajući ih da uđu u Tursku i gurajući ih na taj način u naručje krijumčara.

Nažalost, krijumčari nisu bili i jedini predatori usremljeni da otmu ono malo novca pomoću kojeg su izbeglice pokušavale da se domognu sigurne zemlje. Po iskazima mnogih izbeglica sa kojima smo imali kontakt, razbojničke bande presretale su izolovane pešake u Iranu, Turskoj, Bugarskoj, Makedoniji, Kosovu i otimale su od njih sve što je vredno. Još više je žalosna činjenica da je među otimačima bilo i policajaca.

Više raznih iskaza od strane izbeglica sa kojima smo razgovarali, učvršćuje nas u uverenju da je među pripadnicima policije raznih usputnih zemalja bilo i onih koji su se ponašali krajnje okrutno prema izbeglicama i da su direktno učestvovali u njihovom pljačkanju. Tako se porodica iz Iraka žalila da su je krijumčari odveli direktno u ruke bugarskoj pograničnoj policiji koja im je oduzela sav novac, a potom ih naterala da pređu nazad granicu prema Turskoj, gazeći preko zaleđene reke. Pošto je više naših sagovornika koji su prelazili tursko-bugarsku granicu imalo slično iskustvo, možemo ozbiljno posumnjati da je saradnja krijumčara i pogranične policije bila svojevrsni kriminalni obrazac.

Grupa Avganistanaca koja je ilegalno prošla iz Srbije u Mađarsku kroz rupu u žici je od strane Mađarske policije naterana da se vrati nazad kroz istu rupu i pri tom su im oduzeti i svi mobilni telefoni. Ne treba naglašavati da su telefoni njihovo jedino sredstvo komunikacije, ali i orijentacije u nepoznatoj zemlji. Prema izveštaju Lekara bez granica, nakon zatvaranja Balkanske rute broj povreda koje su rezultat nasilja je dupliran, a „čak 65% ovih povreda su izbeglicama počinile uniformisane osobe u Mađarskoj”²⁵.

Jedan od posebnih vidova nasilja bila je otmica u funkciji trgovine ljudima. Prema izveštaju *Save the Children*, tokom 2015. u EU je stiglo 26.000 dece bez pratnje, pri čemu je čak 10.000 nestalo bez traga! Pretpostavka je da su roditelji, u nemogućnosti da sakupe novac koji bi omogućio putovanje čitave porodice, slali na put neko od svoje dece sa rođacima ili prijateljima, kako bi bar nekom od porodice omogućili bolji život. Ali, postoji i pretpostavka da su neki roditelji, računajući na „spajanje porodica” kao osnov za dobijanje azila, slali svoju decu i bez odgovarajuće pratnje i time ih izlagali opasnosti da upadnu u ruke trgovaca ljudima. Čak i kada nisu bili žrtve trgovaca ljudima, ta deca su po pravilu bila psihološki hendikepirana zbog nedostatka porodične topline i bliskosti i vidljivo su bila usamljena i potištena.

Tokom puta, dešavalo se da se porodice razdvoje, te je spajanje porodica trebalo da bude omogućeno još pre nego što izbeglice stignu u zem-

lju destinacije. Avganistanska porodica sa troje dece, od kojih je jedno bilo hendikepirano, prelazila je u septembru 2015. ilegalno tokom noći granicu Srbije i Mađarske. Brinući o hendikepiranom detetu, roditelji su zanemarili trogodišnjeg sina koji se izgubio u šumi i ostao u Srbiji, sam i izbezumljen od straha. Intervencijom HCIT-a i odgovarajućih međunarodnih organizacija, dete je prvo smireno, a potom i spojeno sa roditeljima u Mađarskoj.

Poseban oblik traume je i potreba za kulturalnim prilagođavanjem. Iz aspekta pomagača, ovaj aspekt može biti od značaja za razumevanje nekih ponašanja izbeglica. Naime, arapski muškarci se tradicionalno smatraju „glavom porodice” i, kao takvi, ne smeju da pokažu slabost, te će se njihovi problemi javljati posredno ili prikryveno – najčešće kao fizičke tegobe (IOM, 2015). Sa druge strane, muškarci su u poziciji izbeglice praktično lišeni svoje uloge – niti mogu da zarađuju, niti imaju šta da rade – tako da se osećaju nefunkcionalno i bespomoćno. U isto vreme, žene su orijentisane na decu, te je njihova uloga aktivna, a vreme potpuno strukturirano, i tokom putovanja, i tokom boravka u prihvatnim centrima. Često smo uočavali porodicu koja deluje kao da je posvađana – na jednom kraju prostorije su žene i deca koji deluju angažovano, a na drugom, usamljeni muškarac koji deluje nezainteresovano za zbivanja u onom prvom delu prostorije i tupo gleda u jednu tačku. Detaljniji razgovori sa tim muškarcima, međutim, otkrili bi nam da oni pate od čitavog niza depresivnih simptoma. Ova tradicionalna raspodela uloga može ugroziti i žene: u situaciji kada izgube muža ili putuju sa decom bez muškog pratioca (što je inače bilo veoma retko) žene se teško snalaze, postaju preterano zabrinute, napete i konfuzne (El Masri, Harvey i Garwoo, 2013).

Još veći kulturni sukob može izazvati činjenica da su žene u muslimanskoj kulturi podređene muškarcima. Muškarci su ti koji donose ključne odluke i koji se pitaju praktično za sve. Za pomagače je važna informacija da se sa muslimanskim ženama **ne rukuje**, da im se nikada **ne obraća ako nije prisutan muškarac** (muž, otac ili neki blizak muškarac iz njene porodice), pa se čak bez prisustva njima bliskog muškarca ne sme ni ući u prostoriju gde one borave, kao i da se žena sa kojom se ne komunicira direktno ne

sme napadno gledati u oči, jer se to smatra nepristojnim. Ženu bez odeće (ili bez zara, za one koji pokrivaju lice) sme da vidi samo muž, otac, brat i svekar. To je proizvodilo velike probleme za medicinske intervencije, jer je na terenu bilo malo lekara žena. Kao posledica naglašavanja uloge žene kao majke i glorifikacije plodnosti, muslimanske porodice su brojne. Plodnost i rađanje su veoma visoko na lestvici vrednosti u istočnim kulturama, što podrazumeva da se od toga ne odustaje ni u najtežim okolnostima. Prema podacima UNHCR, samo tokom 2015. godine je novorođeno čak 70.000 dece u izbegličkim kampovima!

Za pripadnika zapadne kulture biće iznenađujuć i svojevrsni fatalizam izbeglica sa Istoka. Po shvatanjima istočnog čoveka, ljudsko biće je slabo i nemoćno, a samo Bog je moćan (Alah akbar, na arapskom). Ta životna filozofija koja se brka sa verskim fanatizmom, je odraz kulture, a ne religije i vodi poreklo od starijih, preislamskih (i prearapskih) religioznih tradicija. Kao što smo već pomenuli, ideja da je sve u božijim rukama je pogodan egzoskelet i umirujuć elemenat koji doprinosi manjem riziku za posttraumatski poremećaj, ali se, sa druge strane, pojavljuje kao moguća prepreka inicijativi i aktivnom rešavanju problema kada se izbeglice trajnije smeste u zemlji svoje destinacije.

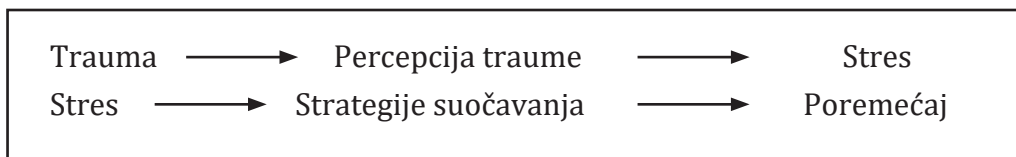
U islamskoj kulturnoj tradiciji, pojam stresa uključuje i dušu i telo, pa se somatski i psihički simptomi ne razdvajaju (Hassan i sar. 2015), što može proizvesti dijagnostičku zbrku. Mnogo češće i lakše će se dobiti podatak o lupanju srca ili stomačnim tegobama, nego o napetosti, strepnji ili osećanju bespomoćnosti. Pitanje o suicidalnim mislima (pogotovo kod onih neobrazovanijih) izazvaće potpunu zabunu, jer je život isključivo „u božijim rukama”.

Kao optimističku poruku za probleme kulturnog prilagođavanja, treba reći da je među izbeglicama koje su prolazile Balkansku rutu bilo puno mladih koji su u potpunosti oponašali zapadne modele oblačenja i ponašanja i koji su manifestovali potpunu spremnost da se uklope u socijalne norme zapadne kulture.

Posledice trauma i kako ih prevazići

Kao što smo naglasili, izbeglice su populacija pod visokim rizikom za psihološke poremećaje. Viđenje smrti bliskih osoba i viđenje smrti uopšte, gubitak doma, doživljaj životne ugroženosti ili životne ugroženosti članova porodice – sve su to situacije koje se smatraju teškim traumama koje nose visoki rizik za posttraumatski psihički poremećaj. No, iako težina i učestalost traume jesu najvažniji preduslovi javljanja poremećaja, iskustva i psihološka istraživanja govore da postojanje same traume nije dovoljno za javljanje poremećaja. Da bi trauma proizvela poremećaj potrebno je, prvo, da se trauma doživi kao ugrožavajuća i da izazove stres, a drugo, da traumatizovana osobane uspe da savlada i prevaziđe stres (Biro, Novović i Gavrilov, 1997).

Šematski prikazano, to izgleda ovako:

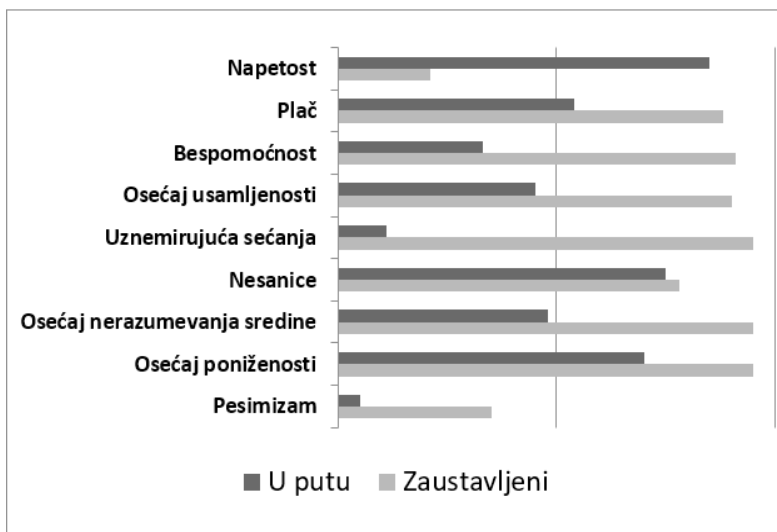

Dakle, ljudi su (srećom) otporniji na traumatski stres nego što se očekuje. Prema izveštaju Svetske zdravstvene organizacije i UNHCR (2012), teži poremećaj (tzv. Posttraumatski stresni poremećaj) ispoljava oko 3-4% izbeglica, pri čemu se taj broj razlikuje tokom same krize i godinu dana nakon traumatskog događaja.

	Tokom krize	12 Meseci posle
Teži oblici mentalnog poremećaja	2-3%	3-4%
Lakši oblici mentalnog poremećaja	10%	20%

Tokom krize, a pogotovo tokom izbeglištva i migracije, traumatizovane osobe su ophrvane idejom preživljavanja i rešavanja elementarnih egzistencijalnih pitanja i ne stižu da razmišljaju o svojoj zlehudoj sudbini i o preživljenim traumama. Međutim, kada te egzistencijalne probleme reše (ili kada bivaju zaustavljeni u svojim naporima da stignu na neki željeni cilj) traumatske uspomene izbijaju iz sećanja i proizvode raznovrsne simptome psiholoških poremećaja.

To pokazuju i naša iskustva. Tim za psihosocijalnu podršku HCIT-a (pod rukovodstvom autora ovog rada) je, radeći tokom šest meseci na Balkanskoj ruti, imao kontakt sa preko 120 izbeglica koje su se žalile na psihološke probleme ili je neko iz okoline prepoznao da imaju probleme i da se ponašaju neuobičajeno. Iz prikazane tabele se vide razlike u ispoljenim simptomima između onih koji su bili „u prolazu” i tipa tegoba koje su ispoljavali prinudno zaustavljeni u svojim nastojanjima da stignu u EU. Treba naglasiti da su prinudno zaustavljeni često imali i dodatnih komplikacija koje su takođe doprinosile njihovoj traumatizaciji – razdvojene porodice, bolest ili smrt nekog od članova porodice koja je bila uzrok zaustavljanja, neadekvatna putna dokumentacija koja je postavljala pitanje mogućnosti njihovog daljeg putovanja i ulaska u EU, neadekvatni uslovi boravka u prihvatnim centrima, itd.

Kod onih koji su bili „u hodu” dominira napetost (strah da li će u svojim nastojanjima uspeti i šta ih na cilju očekuje), muče ih nesanice, povremeno ih savladavaju osećanja i plaču, a veoma je prisutno i osećanje poniženosti zbog pozicije u kojoj se nalaze i zavisnosti od tuđe pomoći. Sa druge strane, kod onih koji su zaustavljeni u svom putu, dominiraju depresivni simptomi (osećaj bespomoćnosti, usamljenosti, nerazumevanja njihovih problema i tužni afekat), uznemirujuća sećanja na traumatske događaje iz bliske prošlosti (tzv. *flashback*) – kojih ima u značajno većoj meri u odnosu na prethodnu grupu, te nesanice i (u još većoj meri) osećaj poniženosti. Zanimljiv je podatak da je, uprkos silnim nedaćama, pa čak i onda kada su zaustavljeni u putu – kod ogromne većine još uvek prisutan optimizam i nada da će stići na svoj cilj.

Naši rezultati, kao i prethodna istraživanja, ukazuju na uznemirujuću mogućnost da će se poremećaji javiti u značajnijem broju tek kada se izbeglice smeste u zemlji koju su odredili kao svoju destinaciju. Ta mogućnost povećava se sa činjenicom da su izbeglice sa kojima smo razgovarali često ispoljavale potpuno nerealna očekivanja i svoju sudbinu zamišljale mnogo ružičastije od onoga što je realno, te se može očekivati da će vrlo brzo biti teško razočarani.

Iako se i u našem radu javilo svega oko 5% izbeglica koji su iskazivali potrebu za psihološkom intervencijom, to ne znači da ostali nemaju nikakvih psiholoških problema i da nemaju potrebu za podrškom. Pored već pomenute činjenice da su oni preokupirani nastojanjima da se domognu cilja i da reše svoje egzistencijalne probleme, pa su uspomene na traume potisnute, značajan broj ima samo neke od simptoma, ali ih ne smatra toliko velikom smetnjom da bi se obratili za pomoć. No, sama činjenica da su oni visoko traumatizovani, čini izbeglice populacijom sa visokim rizikom za javljanje poremećaja i proizvodi neophodnost preventivne psihološke podrške.

Načini suočavanja sa stresom i mogućnosti za primenu „zdravijih” strategija (aktivni stav je zdraviji od pasivnog povlačenja i kukanja nad sudbinom, a orijentacija ka rešavanju problema je korisnija od oslanjanja na

tuđu pomoć, od „gašenja” tuge alkoholom, itd.), su se i u našem iskustvu pokazali kao medijator pojave simptoma. Oni koji su putovali sa porodicom ili u grupi su se ređe javljali za pomoć, jer su imali veću podršku okoline i više šanse za svrsishodno strukturiranje vremena. Za razliku od njih, usamljeni putnici (to su po pravilu bili muškarci) ili oni čija je porodica razdvojena, bili su mnogo ranjiviji. Oni koji su grčevito pratili vesti o zbivanjima u zemlji su bili hronično napeti, dok su oni koji su smatrali da je „sve u božijim rukama” bili neuporedivo smireniji.

Pozitivni oblici suočavanja sa stresom	Negativni oblici suočavanja sa stresom
Imati dovoljno odmora.	Spavati po ceo dan.
Redovno jesti i piti dovoljno vode.	Odati se alkoholu ili drogama.
Provoditi vreme sa porodicom i prijateljima.	Izolovati se od porodice i prijatelja.
Uključiti se u aktivnosti koje pomažu opuštanju: sport, pesma, igranje sa decom.	Pratiti vesti iz zemlje izbega i diskutovati o razlozima nesreće.
Pomagati drugim ugroženim.	Zanemarivati ličnu higijenu.

O tome koliko su izbeglice duboko ranjive, govore mnogobrojna iskustva da, čak i oni koji na prvi pogled deluju psihološki očuvano, kad se dotaknu svojih traumatskih iskustava reaguju izrazito snažnim afektima. Baš iz tog razloga, postoji pravilo za aktiviste koji rade sa traumatizovanim osobama da ne forsiraju podsećanja na traumu, kako nebi proizveli retraumatizaciju (Kluft, Bloom i Kinzie, 2000). Jednostavno rečeno, pravilo je: **ako izbeglica ne iznosi svoja traumatska iskustva spontano, ne treba ga podsećati na njih!**

Kao što smo ranije napomenuli, stepen patoloških posledica stresa zavisi od individualnog stila suočavanja sa stresom (aktivni stav nasuprot

povlačenju u sebe i orijentacija ka rešavanju problema, nasuprot oplakivanju sudbine). U nekim slučajevima psihološka podrška može da bude orijentisana ka usmeravanju individue pod traumom na zdravije stilove suočavanja sa stresom (organizacija nekih svrsishodnih aktivnosti i strukturiranje vremena kroz zajedničke razonode, na primer), dok je u nekim drugim slučajevima stil suočavanja isključivo zavisao od personalnih osobina traumatizovane osobe (optimisti su, na primer, manje ugroženi stresom od pesimista). Ali, posledice stresa mogu biti umanjene i spoljnim činiocima – pre svega socijalnom podrškom. Većina psiholoških istraživanja govori da je socijalna podrška jedan od najznačajnijih preventivnih faktora za pojavu posttraumatskog poremećaja (Brewin, Andrews i Valentine, 2000). Čovek je socijalno biće i svaki gest bližnjih, svaki humani pristup ugroženima, daje mu osećaj sigurnosti, nadu da će biti zbrinut i zaštićen i uliva mu optimizam za budućnost.

Kako pomoći traumatizovanim osobama

Već smo naglasili da je izbeglicama (kao i ljudima koji trpe posledice nekog drugog oblika krize) neophodna psihološka prva pomoć i socijalna podrška, kao i da tu pomoć mogu da pruže i neprofesionalci. Dakle, to nije psihoterapija, već humana pažnja i traganje za potrebama ugroženih ljudi kako bi im omogućili da te potrebe zadovolje. Svetska zdravstvena organizacija (2011) je dala svojevrsnu definiciju šta podrazumeva psihološka prva pomoć (*Psychological First Aid – PFA*):

1. Procena potreba i ispoljene zabrinutosti.
2. Pomoć da se zadovolje osnovne potrebe (hrana, voda, informacije).
3. Slušanje ljudi, ali ne i insistiranje da pričaju.
4. Omogućavanje da se osećaju sigurno i smireno.
5. Pomoć u dobijanju relevantnih informacija, servisa i podrške.
6. Zaštita ugroženih od daljih opasnosti i frustracija.

Osnovni princip psihološke prve pomoći je – gledaj, slušaj i povezuj.

Gledaj da li je neko egzistencijalno ugrožen, kome treba zadovoljiti osnovne potrebe i ko je očito pod stresom (usamljeni i povučeni; oni koji plaču; oni koji su u „gardu”, razdražljivi ili konfuzni; oni koji ne pokazuju interes za pomoć).

Slušaj šta su aktuelne potrebe i strahovi, slušaj da bi ih smirio i opustio.

Povezuj ih sa organizacijama koje mogu da im pruže pravnu pomoć ili da ih povežu sa članovima porodice, spoji ih sa onima koji mogu da im pruže socijalnu podršku, organizuj aktivnosti koje mogu da im pomognu da se suoče sa stresom i aktuelnim problemima.

Naravno, u slučaju težih poremećaja, neophodno je ugrožena lica uputiti u ustanovu u kojoj joj se može pružiti stručna medicinska pomoć.

Budući da su neprofesionalci često u prilici da pruže tu prvu psihološku pomoć, navešćemo nekoliko preporuka za rad sa ljudima u krizi (i traumatizovanim osobama uopšte) koje su proizvod naših iskustava i profesionalnih saznanja:

- Osobi sa kojom se komunicira neophodno je pokloniti punu pažnju.
- Sagovornika treba slušati, ne prekidati, ali aktivno pratiti govor.
- Vaš glas treba da bude miran i negujuć.
- Neophodan je kontakt očima, jer on ukazuje da je osobi sa kojom se razgovara poklonjena puna pažnja.
- U komunikaciji treba biti iskren i direktan. Treba izbegavati prazne fraze, jer one govore o površnosti i nezainteresovanosti za problem.
- Ne treba govoriti „Znam kako vam je ...” (jer to šalje poruku da vas ne zanima sagovornikova priča), već „Verovatno vam je teško, mi smo takođe imali rat i razumemo kakve su to tragedije”.
- Ne treba govoriti „Treba da budete srećni što ste preživeli”, jer to šalje poruku da ne saosećate sa njihovom aktuelnom tragedijom.
- Treba odati priznanje za postignuto (npr. „Uspeli ste da spasete svoju porodicu”), kako bi se umanjio osećaj bespomoćnosti.
- Obavezno treba održati obećanja, čak i ona na prvi pogled beznačajna.
- Treba prihvatiti sve reakcije, ma kako neobične i neočekivane bile, jer

treba voditi računa da su u pitanju visoko traumatizovane osobe.

- Ako ugroženi odbiju pomoć, treba obezbediti mogućnost da tu pomoć dobiju onda kada za nju budu spremni.
- Treba omogućiti i pospešiti ventilaciju emocija (plač).
- Treba dozvoliti da se govori o najtežim iskustvima, ali samo onda kad to ugroženi sam želi i spontano iskazuje.
- Treba uvek jasno pokazati svoje razumevanje i saosećanje.
- Ako ugroženi insistiraju na poverljivosti datih informacija (mnoge izbeglice su se bojale za svoje članove porodica koji su ostali u zemlji iz koje su izbegli), obavezati se na poverljivost i održati obavezu.
- Raspitajte se i saznajte osnovne informacije o tome kakva je priroda problema ugroženih.
- Treba uvažavati odluke ugroženih, čak i kada se vi ne slažete sa njima.
- Treba uvek jasno pokazati da poštuju dostojanstvo i ljudska prava ugroženih.
- Treba voditi računa o kulturnim specifičnostima ugroženih (načini komunikacije, oblačenje) i preispitivati se da li smo mi opterećeni predrasudama.
- Treba ukazivati na dobre strane aktuelne situacije (npr. „Ovde vam više ne pretili nikakva opasnost”).
- Ne treba podgrevati lažne nade, niti davati lažna obećanja, ali ne treba ni ubijati svaku nadu, jer ih ona održava u psihološkoj ravnoteži.
- Na kraju razgovora treba osobi sa kojom se razgovara poželeti sreću, jer to mnogi od njih doživljavaju kao podršku i čak kao dobar predznak.

Literatura

ASDA'A Burson-Marsteller (2016). *Arab Youth Survey 2016*. Dostupno na <http://www.arabyouthsurvey.com>

Biro, M., Novović, Z., & Gavrilov, V. (1997). Coping strategies in PTSD. *Behavioral and Cognitive Psychotherapy*, 25, 365-369.

- Brewin, C. R., Andrews, B., & Valentine, J. D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 68*, 748-66.
- El Masri, R., Harvey, C., & Garwoo, R. (2013). *Changing gender roles among refugees in Lebanon*. Beirut: ABAAD-Resource Center for Gender Equality and OXFAM.
- Goldstein, J. (2015). Refugees Are Pushed to Exits in Pakistan. *The New York Times*, February, 24.
- Hassan, G., Kirmayer, L. J., Mekki-Berrada A., Quosh, C., el Chammay, R., Deville-Stoetzel, J.B., Youssef, A., Jefee-Bahloul, H., Barkeel-Oteo, A., Coutts, A., Song, S., & Ventevogel, P. (2015). *Culture, Context and the Mental Health and Psychosocial Wellbeing of Syrians*. Geneva: UNHCR.
- HCIT (2014). *Strani maloletnici bez pratnje u Republici Srbiji*. Novi Sad: Humanitarni centar za integraciju i toleranciju.
- International Organization for Migration (2015). *Selfhelp Booklet for Men in Crisis*. Beirut: IOM.
- Kluft, R., Bloom, S., & Kinzie, J. (2000). *Treating traumatized patients and victims of violence. New Directions for Mental Health*. Dostupno na <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/ym.23320008610/abstract>
- UNHCR (2014). *Female Genital Mutilation and Asylum in the European Union, a Statistical Update*. Geneva: UNHCR.
- UNHCR (2015). *Refugees Figures to Pakistan and Iran as of January 2015*. Geneva: UNHCR.
- WHO & UNHCR (2012). *Assessing Mental Health and Psychosocial Needs and Resources: Toolkit for Humanitarian Settings*. Geneva: World Health Organization.
- World Health Organization, War Trauma Foundation and World Vision International (2011). *Psychological first aid: Guide for field workers*. Geneva: WHO.

Psychosocial assistance to people in the crisis: experiences of *balkan route*

Summary: Refugees are a highly traumatized population. Traumatic experiences were the main reasons why they ran away from their countries – i.e. danger of death, destruction of home, lose of a beloved person. On their journey they faced a new trauma – i.e. sinking boat, exhausting hiking through dangerous terrain, robbery, exploitation, extortion or maltreatment by various criminal groups and even the police. The final trauma was facing a barrier in their intention to reach the EU. The role of helper in helping refugees is to provide Psychological First Aid, i.e. to react to actual needs of refugees: estimating which necessities are most acute, listening to their requests, and linking them to organizations that can solve their problems. Also, the role of helper is to provide social support and organize activities which can help refugees to cope with stress in an adequate way, in order to prevent posttraumatic psychological disorders. In the paper an overview of such activities is presented, as well as analysis of existing psychological problems of refugees on the Balkan Route in 2015 and 2016. Additional, it will point to potential permanent problems of refugees which could be the consequence of traumatic experiences or cultural differences.

Keywords: refugees, migrants, trauma, post-traumatic disorder, Balkan route

Teorija socijalne dezorganizacije - socijalna kohezija kao faktor bezbednosti zajednice

Apstrakt: Teorija socijalne dezorganizacije nastoji da objasni uticaj okruženja i ličnih životnih okolnosti na mogućnost bivanja žrtvom kriminala. Strukturalna dimenzija dezorganizacije zajednice ogleda se u (ne)postojanju kako formalnih tako i neformalnih društvenih veza. Socijalna dezorganizacija upućuje na nesposobnost zajednice da ostvari zajedničke vrednosti njenih stanovnika i održava efektivno društvenu kontrolu. Cilj ovog Rada je da prikaže teorijske pristupe i korene nastanka ove Teorije, kao i priznata inostrana istraživanja koja su za cilj imala empirijsku potvrdu postulata o socijalnoj (dez)organizaciji i prisutnosti kriminala u jednoj mikrozaednici. **Ključne reči:** zajednica, ljudski odnosi, kriminal, socijalna organizacija

Uvod

Mnoge društvene pojave, fenomeni, stari ili novostvoreni problemi, bivaju predmet interesovanja socioloških nauka. Od druge polovine 20. veka, sociologija, kao nauka o društvu, nastoji da proširi svoj delokrug i etabli- ra nove discipline. Sociologija se, znatno više nego ostale društvene nauke, nalazila pred izazovima da proširi i obogati svoju predmetnost (Pušić, 2014:18). Čak i pre pomenutog perioda i značajne prekretnice u proširivanju socioloških interesovanja, okruženje (društveno u sadejstvu sa prirodnim), predstavljalo je svojevrsnu subdisciplinu.

Ne mali broj sociologa bavio se problematikom nasilja i kriminala, sa aspekta ove društvene nauke, čime se vremenom stvorila takozvana Teorija

socijalne dezorganizacije. Ova Teorija nastoji da objasni uticaj okruženja i ličnih životnih okolnosti na mogućnost bivanja žrtvom kriminala. Utemeljivačima ove Teorije smatraju se Bursik, Shaw i McKay. Kao i druge inovativne teorije, poput humane bezbednosti i ova svoje korene nalazi u radu Čikaške škole. Shaw i McKay isticali su da tri strukturalna faktora, ekonomsko stanje, etnička heterogenost i promenljivost susedstva, vode narušavanju mikro-zajednice, socijalne organizacije, a što sa svoje strane utiče na pojavu kriminala i delinkvencije. Ovakav pristup imao je uticaja i na teoretičare socijalne ekologije, koji zajednice posmatraju kao živ organizam, ali i čovekovo ponašanje u zajednici često objašnjavaju zakonima i odnosom prema prirodnom okruženju.

Ideja i razvoj Teorije socijalne dezorganizacije

Teoretičar socijalne ekologije Bursik, pripadnik Čikaške škole, koji je istraživao uticaj prihoda, društvene kompozicije mikro-zajednice i mobilnosti njenih članova na stopu kriminala, jedan je od utemeljivača Teorije socijalne dezorganizacije. Međutim, njegova i druga slična istraživanja, nisu sama po sebi produbila Teoriju, jer su se držala postavki koje su već utemeljili Shaw i McKay. Kornhauser ističe da se mnoge teorije o delinkventnom ponašanju utemeljuju na istoj nezavisnoj varijabli - socioekonomskom statusu; ali varijable koje imaju uticaja u međudnosu strukture zajednice i delinkvencije, jesu one koje će testirati i potvrđivati Teoriju (Sampson and Groves, 1989:775).

Strukturalna dimenzija dezorganizacije zajednice ogleda se u (ne) postojanju kako formalnih (učešće u organima zajednice), tako i neformalnih društvenih veza (sklapanje prijateljstava). Socijalna dezorganizacija upućuje na nesposobnost zajednice da ostvari zajedničke vrednosti njenih stanovnika i održava efektivno društvenu kontrolu (Bursik, 1982:12). Ovakve odnose Kasadra i Janowitz opisuju kao sistemski model, u kome je lokalna zajednica kompleksan sistem prijateljstava i međudnosa, mreže sličnosti,

kao i formalnih i neformalnih veza, koje se stvaraju od porodice do spoljnih društvenih procesa. Time su socijalna organizacija i socijalna dezorganizacija dva pola jednog kontinuuma, u sagledavanju društvenih mreža i društvene kontrole. Teorija socijalne dezorganizacije osvetljava uslove koji utiču na sposobnost mikrozajednice da prepozna svoje vrednosti i rešava probleme svojih stanovnika (Grattet, 2009: 134).

Razloge za razvijanje Teorije društvene dezorganizacije, autori poput Shaw & McKay, Reiss, Thrasher, Bursik i drugih, vide u potvrdama kroz istraživanja da je u zajednicama u kojima vladaju slabo oformljeni međuljudski odnosi, prijateljstva i poznavanja navika i svakodnevnih aktivnosti, mnogo lakše postati žrtvom kriminala, kao i da se sam kriminal lakše razvija. Thrasher ističe da se u mikro-zajednicama u kojima nema čvršćih prijateljstava i kontrole dešavanja u zajednici, delinkvencija mnogo lakše razvija. Teoretski, sugeriše se da će zajednice koje su nesposobne da kontrolišu svoje stanovnike i lokalna dešavanja, iskusiti veću stopu delinkvencije nego one koje su udružene i održavaju društvenu kontrolu mikro-lokacije (Sampson and Groves, 1989: 778). Kada stanovnici formiraju lokalne društvene mreže i odnose, u stanju su da bolje prepoznaju "strance" i angažuju se na zaštiti od potencijalne viktimizacije. Takođe, značajna karakteristika postojanja socijalne organizovanosti jeste i učešće lokalnog stanovništva u formalnim i neformalnim organizacijama. Organizacije jedne zajednice strukturalni su pokazatelj uzajamnosti i solidnosti zajednice. Nestabilnost institucija i izolacija ljudi faktor su socijalne dezorganizacije, a kako navodi Kornhauser kada su veze između lokalnih institucija slabe, kapacitet zajednice da brani svoje interese i bezbednost opada. Raudenbush i Earls su se, unutar ove Teorije, bavili takozvanom "efikasnošću kolektiviteta", a što predstavlja postojanje osećaja društvenog poverenja i očekivanja na reakciju u mikrozajednici, usled pojave problema.

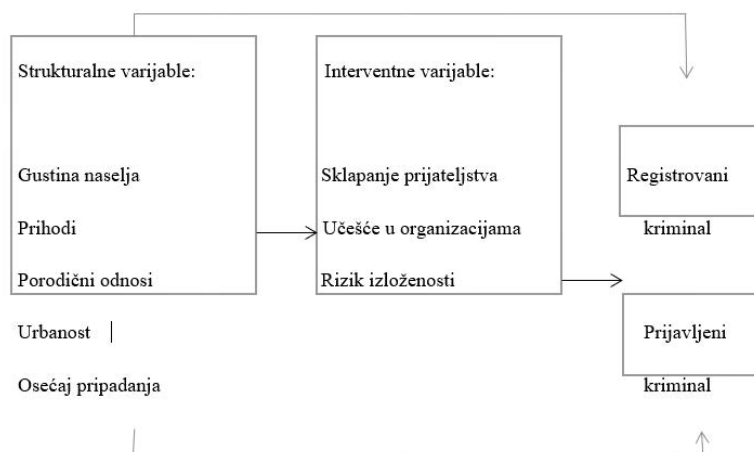
Bursik i Grasmik prezentovali su u mnogome najkompletniji model do danas (Capowich, 2003: 40). Njihov pogled na moguću viktimizaciju kreira model teorije socijalne dezorganizacije koji uključuje, pored prethodno navedenih faktora, i rutinske aktivnosti. Ovaj model u mrežu socijalne orga-

nizovanosti zajednice uvodi i karakter rutina, odnosno (dnevni) šablona u aktivnostima stanovnika. Primeri šablona jesu odlazak na posao, sastanci u zajednici, obavljanje kupovine i slično. Time se društveni red u zajednici oslikava i na svakodnevni život njenih pripadnika. Različiti nivoi osnaživanja društvenog reda rezultiraju različitim nivoima kontrole koji utiču na rizik od viktimizacije (Capowich, 2003: 40). Na ovaj način u model se integrišu Teorija društvene rutine i Teorija društvene dezorganizacije. Rutinske i druge aktivnosti stanovnika i karakteristike domaćinstva određene su društvenim poretkom okruženja-susedstva, a time je mogućnost viktimizacije smanjena. Poredak susedstva ogleda se kroz privatnu, parohijalnu i javnu dimenziju. Privatna (porodica) i parohijalna (neformalne grupe, prijateljstva) dimenzija stvaraju se kroz njihove živote i svakodnevne aktivnosti, dok javnu dimenziju čine odnosi zajednice sa nad-lokalnim institucijama. Postojanje i jačina svih ovih dimenzija, podiže društvenu zaštitu zajednice od kriminala.

Teorijom socijalne dezorganizacije bavili su se i autori (sociolozi i kriminolozi), čije je područje istraživanja bio zločin iz predrasuda ili kako se takođe naziva "zločin iz mržnje" (Bell, 2002). Zločin iz mržnje istražuje se kao fenomen sam po sebi, ali i kao pojava koja ilustruje jedno društvo u njegovom širem opsegu. Zločin iz predrasude je hibridni fenomen, koji sadrži elemente intergrupnih predrasuda sa jedne strane i kriminala sa druge strane (Grattet, 2009: 133). Dugo vremena sociolozi i kriminolozi nisu povezivali ova dva polja u svojim istraživanjima i činili ih time, multidisciplinarnim. Teoretičari društvene dezorganizacije i još šire, društvene ekologije, smatraju da se ovaj vid nasilja i kriminala ne može posmatrati odvojeno od karaktera društvene zajednice, njenih intra i intergrupnih konflikata, etničke homogenosti ili heterogenosti. U tom smislu, pored teorije društvene dezorganizacije, autori ističu i nužnost sagledavanja utemeljene pojave kao što je "branjeno susedstvo". Kako Shaw i McKay smatraju da se kapacitet za samoregulacijom susedstva ogleda u sposobnosti istih da se odupru stanovnicima koji su izvan "izvan", time se zločin iz predrasuda može posmatrati kao manifestacija sposobnosti odupiranja (Grattet, 2009: 135). U tom smislu, uz teoriju društvene dezorganizacije, korisno je istraži-

vati i postojanje i karakter Branjenih susedstava. Ovaj koncept među prvima je istakao Suttles (1972), a zatim i pripadnici Čikaške škole Park, Burgess i drugi. Park je susedstva posmatrao kao etnički homogene jedinice, koje suočene sa pokušajem promene takve strukture (poput pojava u prirodi), reaguju odbrambenom taktikom. Sa druge strane, Suttles nije smatrao da je etnicitet taj koji stvara odbrambeni osećaj zajednice, već da postoji panetnička solidarnost, te da faktori organizovanja leže u drugim karakteristikama, poput prepoznavanja zajedničkih interesa, čvrstih međuljudskih odnosa i drugo. On ističe da se upravo u postojanju ovih karakteristika ogleda mogućnost mikrozaednice za samoorganizovanjem i samozaštitom. Zajednice koje su društveno povezanije i organizovanije, pre će i lakše ostvariti faktore samozaštite.

Grafikon 1. Kauzalni model stope i prijave kriminala po Sampson i Grooves

Empirijske potvrde Teorije socijalne dezorganizacije

Među naučnim publikacijama postoje brojni radovi koji svedoče empirijskom istraživanju uticaja faktora socijalne (dez)organizacije na mogućnost pojave kriminaliteta ili viktimizacije stanovnika jedne zajednice. Neka od tih istraživanja biće prikazana u nastavku ovog Rada.

Yang i Hoffmann u svojoj studiji iz 1994. godine otkrili su da varijable vezane i za zajednicu i za pojedinca imaju značajan uticaj na pojavu delinkvencije u naseljima u Tajpeju. Po njima, heterogenost zajednice, doseljavanje i iseljavanje iz komšiluka i loše formalne i neformalne veze imaju značajan uticaj na stopu delinkvencije. Rountree, Land i Miethe u svom radu objavljenom takođe 1994, istakli su da kontekst faktora jednog naselja ima direktan uticaj na mogućnost viktimizacije, a ti faktori su svakodnevna rutina aktivnosti i povezanost stanovnika neformalnim vezama i grupama. Rountree i saradnici istraživali su naselja u Sijetlu, a naročito su se bavili stopama provala i nasilnog kriminala (napada). Verovatnoću provala ili viktimizacije povećavala su nebezbedna ponašanja pojedinaca izvan kuće, kao i evidentni pokazatelji dobrog materijalnog stanja, odnosno visokih prihoda, dok je mogućnost kriminalnih akata smanjivalo postojanje zaštitnih mera, od tehničkih do postojanja takozvanih "komšijskih straža" i obezbeđenja. Stopa provalništva takođe je bila veća u zajednicama koje su heterogene.

Teoriju socijalne dezorganizacije ispitivao je da Silva 2013 i 2014. godine, a kao uporište za svoj rad koristio je istraživanja o kriminalu u Brazilu koje su sprovedi Goertzel i Khan 2009. godine. U gradovima Brazila poput Sao Paola i Rio de Žaneira, stope različitih vrsta kriminala su izuzetno visoke. Danas, u velikim, urbanim centrima, kuća je postala najbolji model tvrđave koji neko može zamisliti (Caldeira, 2000), što jako narušava društveni red i organizaciju, jer su stanovnici jako sumnjičavi i izolovani (da Silva, 2014: 2018). Da Silva je istraživao model socijalne organizacije u brazilskom gradu Belo Horizonteu, u kojem je stopa kriminala iz godine u godinu samo rasla. Za početak, istraživanje je pokazalo da je promenljivost

varijable koja se odnosi na jačinu porodičnih veza i osećaja pripadnosti jako mala, dok su varijable koje su vezane za učešće u organizacijama i za prijateljstva izuzetno varirale. Dalji podaci do kojih je autor došao pokazali su da je sklapanje prijateljstava veće među stanovnicima sličnog imovinskog stanja, odnosno prihoda, kao i u gušće naseljenim mikro-zajednicama homogenijeh sastava. Naselja slične etničke strukture i približnog imovinskog stanja stvarala su brojnije i jače formalne i neformalne međusobne veze, a u njima je stopa kriminala bila niža nego u heterogenim, razuđenim naseljima, gde je vladala veća otuđenost među stanovnicima.

Zaključak

Današnji sveti suočen je sa brojnim izazovima, poput prenaseljenosti, ekonomskog raslojavanja, neravnomerne raspodele bogatstva, postojanja autoritativnih režima i drugog. Proces globalizacije usložio je ove probleme, omogućio je veću fluktuaciju stanovništva, ali i drastičnije povećanje broja siromašnih u svetu. Sve ovo dovelo je do velike multikulturalnosti u gotovo svim zemljama sveta; ljudi migriraju u potrazi za socijalnom pravdom, boljim ekonomskim mogućnostima, područjima nezahvaćenim ratom.. Zbog svih navedenih izazova, teoretičari insistiraju na daljem promovisanju i ukorenjivanju Koncepta humane bezbednosti, čiji je cilj zadovoljstvo pojedinca, kroz očuvanje zdrave životne sredine, političku slobodu, određen stepen kolektivne i lične bezbednosti, a kako bi time celokupno društvo bilo sigurnije i produktivnije. Međutim, međunarodne migracije postale su jedno od najznačajnijih pitanja nacionalne i internacionalne bezbednosti (Bošković, 2017: 9). Ljudi se usled enormnog tehnološkog razvoja, prisutnosti Interneta u svakoj pori života i rada, inače otuđuju. Etnička ili rasna promena strukture jedne zajednice, na žalost češće proizvodi distance i strah nego empatiju domicilnog stanovništva. Zbog navedenog, kao i činjenica da statistika registrovanih krivičnih dela nije uvek precizan i pouzdan pokazatelj bezbednosnog stanja (zbog straha od prijave zločina, straha od

viktimizacije, nepoverenja u institucije države), Teorija socijalne dezorganizacije ne može se uvek i u svakoj zajednici nedvosmisleno empirijski proveriti. Poštujući saznanja različitih socioloških, psiholoških i kriminoloških disciplina, ne može se poreći da postojanje jakih međuljudskih odnosa u jednoj mikrozaednici doprinosi boljem poznavanju tog lokaliteta i njegovih stanovnika i navike, čime se postavlja prva brana nastanku i širenju kriminala. Empirijske potvrde Teorije svakako zahtevaju opsežnu analizu stopa kriminala u srednjoročnom periodu, uz dobro planirano kvalitativno istraživanje mikrozaednice.

Literatura

Bell, J. (2002). *Policing Hatred: Law Enforcement, Civil Rights, and Hate Crime*. New York: New York University.

Boskovic, M. (2017). *Security Risks: Assessment, Management and Current Challenges*. Nova Science Publishers, New York

Bursik, Robert J.Jr., and Grasmick, H.G. (1993). *Neighborhoods and Crime: The Dimensions of Effective Community Control*. New York: Lexington Boo

Bursik, R. J. Jr. (1982). Community Change and Patterns of Delinquency. *American Journal of Sociology*, Vol. 88. pp.24-42

Caldeira, T. P. (2000). *Crime and Segregation at Sao Paolo*. São Paulo: EDUSP.

Capowich, G. E. (2003). The Conditioning Effects of Neighborhood Ecology on Burglary Victimization. *Criminal Justice and Behavior*, Vol. 30, No. 1. pp. 39-61

Da Silva, B.F.A. (2014). Social Disorganization and Crime: Searching for the Determinants of Crime at the Community Level. *Latin American Research Review*, Vol. 49, No. 3. pp. 218-230

Grattet, R. (2009). The Urban Ecology of Bias Crime: A Study of Disorganized and Defended Neighborhoods. *Social Problems*, Vol. 56, No. 1. pp. 132-150

- Janowitz, M. (1975). Sociological Theory and Social Control. *American Journal of Sociology*, Vol. 81. pp. 82-108.
- Kasarda, J., and Janowitz, M. (1974). Community Attachment in Mass Society. *American Sociological Review*, Vol. 39. pp.328-39.
- Park, R. E., Burges, E.W. and McKenzie, R.D. (1967). *The City*. Chicago: University of Chicago Press
- Pušić, Lj. (2014). *Sociologija okruženja: sociološka hrestomatija*. Mediteran Publishing, Novi Sad
- Reiss, Albert J. Jr. (1986). Why Are Communities Important in Understanding Crime? in *Communities and Crime*, edited by A. J. Reiss, Jr., and M. Tonry. Pp. 1-33
- Sampson, R.J., and Groves, W.B. (1989). Community Structure and Crime: testing Social-Disorganization Theory. *American Journal of Sociology*, Vol. 94, No. 4. pp. 774-802
- Shaw, C., and McKay, M. (1942). *Juvenile Delinquency and Urban Areas*. Chicago: University of Chicago Press.
- Suttles, G. (1968). *The Social Order of the Slum*. Chicago: University of Chicago Press.
- Thrasher, F. (1963). *The Gang: A Study of 1,313 Gangs in Chicago review*. ed. Chicago: University of Chicago Press.

Theory of social dezorganization – as a security factor of community

Summary: The Theory of social disorganization seeks to explain how social environment and personal life increase or decrease the possibility of being victims of crime. The structural dimension of the disorganization of the community is reflected in the (in)existence of both formal and informal social connections. Social disorganization points to the inability of the community to achieve the shared values of its inhabitants and maintain effective social control. The aim of this article is to present the theoretic-

cal approaches and the roots of this Theory, as well as to explain foreign researches which aim was empirical confirmation of the postulates of social (dis)organization and the presence of crime at a micro-community.

Key words: community, human relations, crime, social organization

*Dragana Dinić*²⁷

Visoka škola socijalnog rada, Beograd

316.811.11-053.6(497.11-11)“1985/1999”

347.622-053.6(497.11-11)

Originalni naučni rad

Maloletnički brak kao obeležje prošlosti i sadašnjosti

Apstrakt: Maloletnički brak, kao bračna zajednica maloletnih partnera (jednog ili oba), prisutan je u svim istorijskim epohama i u svim etničkim zajednicama. Razlikuju se razlozi i uzroci njegovog nastanka, kao i faktori koji ga održavaju u različitim društvenim sistemima i zajednicama. Odnos društva prema maloletničkom braku varira od potpunog prihvatanja i podržavanja, do suprotstavljanja takvom braku i njegovog sankcionisanja. Na osnovu analize rezultata nekih istraživanja sprovedenih u Jugoslaviji i Srbiji, pokušaćemo da ukažemo na bitna obeležja ovog braka, kao i na posledice koje ostavlja na društvo, na same partnere u tom braku i na njihovu decu. U metodološkom pogledu koristiće se analiza sadržaja dostupne literature i referentnih dokumenata i rezultati empirijskog istraživanja sprovedenog 1985. i 1999. godine u Istočnoj Srbiji,

Ključne reči: maloletnički brak, zlostavljanje žena, migranti, socijalni rad s maloletnicima.

Uvod

Brak i porodica su dugo smatrani neprikosnovenom sferom privatnosti nedostupnom za bilo kakva istraživanja. Tek krajem 19. i početkom 20. veka pojavili su se, u našoj zemlji, istraživači (Karadžić, Vukosavljević, Cvijić, Tasić), koji su sistematizovali prva saznanja, o ovim tabuisanim društvenim institucijama. Iako pionirska, ova istraživanja su bila takvog dometa da ih potonji istraživači nisu bitno dogradili i korigovali. Ipak, ta istraživanja su

se ograničavala na etnografskim i etnološkim odrednicama, uz primenu monografskog metoda.

Definicije braka i porodice do kojih se došlo, veoma su ujednačene. Radi se o temeljnim društvenim grupama/zajednicama čija stabilnost i prosperitetnost presudno utiče na društvo u celini.

Brak predstavlja instituciju “*kojom* društvo daje dozvolu pripadnicima dva pola da zasnuju zajednički život, uključujući tu i odnos prokreacije, kao što istovremeno priznaje posledice koje proizlaze iz tog odnosa - potomstvo, čime se obezbeđuje društveni položaj novih članova u zajednici.” (Milić, A. 1982, s. 10) Iz definicije se jasno vidi da društvo daje legitimaciju bračnim odnosima, da priznaje te odnose kroz određenu običajnu, zakonsku i/ili versku formu i da se insistira na monogamnom braku²⁸. Uz to, od partnera se traži da budu psihofizički zreli i sposobni da ostvare polnu, ali, poželjno, i plodnu vezu. Kada se brak proširi decom (rođenom ili usvojenom) nastaje porodica. Porodica predstavlja “malu, trajnu, primarnu i organizovanu društvenu grupu, roditelja i njihove dece, ali i drugih srodnika koji zajedno žive; između kojih se uspostavljaju i razvijaju odgovarajući odnosi, na osnovu određenih uloga i u procesu obavljanja određenih funkcija. Značaj funkcija koje porodica vrši, pre svega reproduktivne i socijalizatorske, čini porodicu ključnim posrednikom između pojedinca i društva”. (Dinić, D. 2016, s. 20) Brak i porodica, kao primarne društvene grupe, presudne za reprodukciju vrste i podizanje potomstva, obezbeđuju, ne samo kontinuitet društva, već utiču i na njegovu stabilnost, dinamiku i pravce razvoja. Zakonodavac je u našoj zemlji, polazeći od interesa pojedinca i društva, precizno utvrdio načela koja su bitna za brak, kao i uslove za zaključenje braka. De jure, brak je punovažan ako su supružnici punoletni, tj. ako su dostigli fizičku i psihičku zrelost potrebnu za brak (što se u najvećem broju slučajeva, na našem području, dostiže sa 18 godina). Zrelost je temelj stabilnosti i funkcionalnosti braka i formiranja porodične klime. Izuzetno, može se dozvoliti zaključenje braka maloletnim licima između 16 i 18 godina, uz dozvolu kojom se potvrđuje da su ta lica, uprkos godinama, već

dostigla potrebnu zrelost. Tako nastaju **maloletnički brakovi**²⁹ - bračne zajednice u kojima je bar jedan od supružnika maloletan, a mogu biti i oba. Brak pre 16. godine je zabranjen, a Krivični zakon ga tretira kao obljubu ili protivprirodni blud. De facto, su evidentni, u mnogo većem broju, i maloletnički brakovi/vanbračne zajednice maloletnika znatno mlađih od 16 godina. Uprkos činjenici da je propisana krivična odgovornost za punoletno lice koje omogućava nastanak i održavanje ovakvog braka, oni i dalje nastaju i traju. Inertnost u sankcionisanju aktera ovakvih brakova objašnjava se snagom tradicionalne i običajne matrice pojedinih krajeva i etničkih grupa. Kada kažemo maloletnička zajednica mislimo najpre na porodicu maloletnih supružnika i njihovu decu, ali istovremeno i na širu porodicu pod čijim je okriljem maloletnički brak zasnovan. "Zato je nemoguće govoriti samo o maloletničkom braku, već uvek o porodici koja implicira maloletnički brak". (Dinić, D. 2016, s. 13)

Istraživači koji su se bavili maloletničkim brakom (iz oblasti medicine, prava, etnologije, etnografije, psihologije, sociologije...), jedinstveni su u stavu, da takav brak predstavlja negativnu pojavu koja proizvodi niz štetnih posledica po same partnere, članove njihovih porodica i po društvo u celini. Zato je zadatak društva da radi na suzbijanju tih brakova, da ih eliminiše ili bar svede na minimum. U tom procesu je uloga pravnika, zdravstvenih i socijalnih radnika od presudnog značaja.

Nastanak i karakteristike maloletničkog braka

Već smo naglasili da je maloletnički brak veoma stara društvena pojava, da postoji oduvek i svuda, iako je prisutnija u nekim etničkim zajednicama i na nekim geografskim područjima. Malobrojna istraživanja uzroka maloletničkih brakova rezultirala su uverenjem, da uzroke treba tražiti u ekonomskoj sferi, tradiciji i istorijskim okolnostima, ali i u nekim drugim

29 Formulacija može biti maloletni ili maloletnički brak, ili brak maloletnika, rani brak, odnosno teen marriage, juvenile marriage, mariage des mineurs, minor's marriage...

specifičnim faktorima.

Tako jedna grupa istraživača maloletničke brakove vidi kao logičnu posledicu ratova³⁰, posle kojih je neophodno brzo obnavljanje stanovništva. (Ristanović, B. 1925, Mišković, J. 1981, Đorđević, T. 1984) U brakovima koji tom prilikom nastaju maloletni su uglavnom muškarci (jer su odrasli muškarci izginuli u ratu) U prošlosti se tako usporavala erozija patrijarhalnih zadruga, obezbeđivala radna snaga i potomstvo.

Za drugu grupu istraživača maloletnički brakovi su etničkog karaktera i vezuju se za tradiciju nekih etničkih grupa - Roma, Vlaha, Šiptara... Kod tih brakova su, po pravilu, maloletne žene, a ne retko i oba partnera. (Kadelburg, L. i Arandelović, D. 1960, Dragić, M. 1979, Ivanovski, S. 1963)

Treća grupa istraživača maloletničke brakove vezuje za primitivne ljudske zajednice i za niže slojeve društvene stratifikacije. (Ivanovski, S. 1963, Đorđević, T. 1984, Reljić, Lj. 1965, Rajković, Z. 1973) Tu se maloletnički brakovi pokazuju i kao efikasno sredstvo vertikalne društvene pokretljivosti, pa imamo *brakove na probu, ugovorene brakove, domazetstvo, miradžike* i sl.

Četvrta grupa istraživača, pojavu i porast maloletničkih brakova dovode u vezu sa višim životnim standardom i liberalizacijom seksualnih odnosa, u savremenom društvu, posebno u gradskoj sredini. (Arko, N. i Tauber, A. 1963; Petrović, R. 1981) - kao što je slučaj u Sloveniji.

Treba pomenuti i istraživače koji rano sklapanje braka povezuju sa pojačanim odlaskom na privremeni rad u inostranstvo - zbog papira za odlazak ili da se osigura zemljišni posed u domovini. (Drljča, D. 1982)

Bitno je uočiti distinkciju između tradicionalno - patrijarhalnih brakova maloletnika, zaključenih na zahtev i uz blagoslov roditelja, a u interesu šire porodice; od savremenih maloletničkih brakova, industrijskog tipa, koji

30 U okolini Knjaževca, u vreme prvog svetskog rata, u pograničnim selima pod bugarskom okupacijom, zabeležen je izrazit porast maloletničkih brakova, koji nisu imali za cilj samo brzo obnavljanje stanovništva i obezbeđivanje radne snage, već da bi se izbegla vojna obaveza.

su kohabitacioni, emocionalno - atraktivne prirode, zaključeni bez saglasnosti roditelja i često protiv njihove volje. Oba tipa brakova se javljaju kod nas, u zavisnosti od regionalne, ekonomske i kulturne razvijenosti područja. (Burić, O. 1963)

Frekventnost maloletničkih brakova, u određenoj sredini, dovodi se u vezu sa stepenom ekonomskog razvoja, sa polom, zanimanjem, obrazovanjem, gradskom i seoskom sredinom, patrijarhalnim moralom i običajnom matricom. U nekim sredinama ovakav brak je u porastu, a u nekim u opadanju:

- u porastu je:
u nerazvijenoj sredini - u tradicionalnom
u izuzetno razvijenoj - u modernom obliku
- u opadanju je
u sredinama u tranziciji

Podaci s početka 20. veka, kod nas, pokazuju tendenciju opadanja godina prilikom stupanja u brak, sve do 1970. kada se javlja suprotna tendencija.

Navedena istraživanja pokazuju da uzrok maloletničkih brakova nije jedinstven, da postoje izvesni *objektivni - opšti uzroci* (ratovi, krize), zatim *objektivni - pojedinačni* (porodična situacija: maćeha/očuh, potreba za radnom snagom, alkoholizam, zlostavljanje, bolest, običaj, prinuda) i najzad, *subjektivni uzroci, lični razlozi* (trudnoća, ljubav, odlazak u inostranstvo, dobra prilika); da se često radi o većem broju uzroka, koje je teško razdvojiti i da sve to dodatno komplikuje istraživanje ove pojave. (Dragić, M. 1979)

Odnos prema maloletničkom braku kroz istoriju

Srpski građanski zakonik (1844. paragraf 69), zabranjuje stupanje u brak momku pre 17, a devojci pre 15 godina, ali dopušta nadležnom arhijereju da dozvoli brak dve godine ispod ovog limita, što je doprinelo ras-

prostranjivanju ranih brakova. Sredinom 19. veka u Timočkoj Krajini, pravoslavni duhovni sud, Konsistorija, tolerisao je odstupanje od ovog limita za pola godine, u slučaju siromaštva.

Istraživanja, sprovedena u Centru za socijalni rad u Negotinu, koja se tiču "razvedenih brakova s decom" (realizovana u dva navrata 1980. i 1983), utvrdila su da je više od polovine razvedenih brakova iz reda maloletničkih i to sa seoskog područja. (Stefanović, D. 1980)

Novija istraživanja u Srbiji ukazuju da "dečiji brakovi" predstavljaju kršenje osnovnih ljudskih prava i oblik su rodno zasnovane diskriminacije - nejednako pogađaju devojčice i dečake (značajno su ugroženije devojčice). Prema izveštaju UNICEF-a, čak 16,9% devojčica iz romskih naselja stupilo je u brak pre nego što su napunile 15 godina. Isti izvor navodi da su rani, ugovoreni brakovi u romskoj zajednici, u Srbiji, u stalnom su porastu, pa je tako 2005. godine 46% devojčica pre 18. godine stupilo u brak, 2010. godine 54%, dok ih je 2014. bilo blizu 60%³¹.

Analiza sadržaja dostupne literature (nažalost iz prošlog veka), pokazala je, da je brak maloletnika kompleksna društvena pojava, sa nedovoljno objašnjenim strukturnim elementima, nepoznatog obima, nepravilnog geografskog i etničkog rasporeda, nedokazanih uzroka pojavljivanja i nezvesne trajnosti. Ono sa čime se istraživači ove pojave slažu, kada se radi o tradicionalnim maloletničkim brakovima, jeste da njihovo zasnivanje prate brojni narodni običaji i svetkovine, koji su izraženiji nego kod brakova punoletnih lica. Malobrojna istraživanja, sa naših prostora, imala su usko lokalni karakter sa fokusom na nekoliko pojedinačnih slučajeva, percipiranih u kratkom vremenskom periodu i bavila su se samo nekim aspektima maloletničkih brakova. Ima istraživača koji su se dotakli i maloletničkih brakova baveći se srodnim problemima: porodicom, natalitetom, kontracepcijom, običajima, društvenom patologijom, socijalnom zaštitom, pravnim normama i sl.

Prvo sveobuhvatnije empirijsko istraživanje, realizovano je u dva

31

<https://www.telegraf.rs/vesti/srbija/2902785-u-srbiji-sve-cesci-deciji-brakovi-najmladja-nevesta-ima-samo-9-godina> pregled od 11.10.2017.

navrata (1985. i 1999, u intervalu od 14 godina) na području Timočke Krajinje, na uzorku od 1500 ispitanica (gde je najmlađa rođena 1987, a najstarija 1903) i zahvatilo je ovu pojavu u intervalu od 84 godine. To istraživanje je obuhvatilo najveći deo 20. veka. (Dinić, D. 2016) Rezultati iz tog istraživanja predstavljaju okosnicu ovog rada i poslužiće za izvođenje krajnjih zaključaka o maloletničkim brakovima.

Kako stranci gledaju na maloletnički brak može se videti iz njihovih propisa, istraživanja i tradicije. Strane zemlje imaju različite propise po pitanju donje granice uzrasta za zaključenje braka. Kod Francuza brak je moguć od 15-18 godina, pa naviše; u Engleskoj posle 16. godine, gde brak ima još uvek izrazito patrijarhalni karakter i gde se maloletnici mogu venčati uz saglasnost roditelja. U SAD oko 6% stanovništva stupa u brak mlađe od 20 godina. Pri tom 1/3 žena je već trudna ili ima decu. Sa rasnog i etničkog stanovišta, u pitanju su Hispanici - Stanovnici Latinske Amerike, a samo mali broj su Afro - Amerikanci, tj. crnci. (Dinić, D. 2016) Amerika je bila na prvom mestu u svetu, među razvijenim zemljama, po broju maloletničkih trudnoća i rađanja, pri čemu ostaje nepoznanica da li se radi i o vanbračnim/bračnim zajednicama maloletnika ili su samo u pitanju seksualne veze koje su se okončale prokreacijom. U SAD se dnevno 39.000 maloletnica prisile na brak. Four in ten girls get pregnant at least once before age 20. Široka Nacionalna kampanja, za preveniranje maloletničke trudnoće - National Campaign to Prevent Teen Pregnancy³², koja je realizovana od 1998 – 2008, u SAD, imala je za rezultat opštu saglasnost, svih učesnika kampanje³³, o

32 Kada su Amerikanci izračunali, da su 1996. godine morali da izdvoje 6,9 milijardi \$, za finansiranje posledica maloletničkih trudnoća (teen pregnancy) i maloletničkog rađanja (teen childbearing), tj. 2.831 \$ po maloletničkom roditeljstvu (teen parent), oni su organizovali Nacionalnu kampanju za preveniranje maloletničke trudnoće od 1998 – 2008. Predsednik Buš je početkom 2003. odobrio za ovu kampanju iz budžeta 15 miliona dolara za 2002. i 2003. a za 2004. čak 19 miliona dolara. Za samo 5 god. ove kampanje maloletničke trudnoće su smanjene za 31%. (Dinić, D. 2016)

33 U kampanju su bili uključeni: naučne institucije, crkva, država, poznate ličnosti iz sveta filma, sporta, mode..., političke institucije, organizacije civilnog društva, učenici i

tome kako je moguće rešiti problem: NAJBOLJA PREVENCIJA JE SEKSUALNA APSTINENCIJA DO PUNOLETSTVA!

Propisi bitni za zaključenje maloletničkog braka u Srbiji

Zakonodavac je brak i porodicu, kao temeljne društvene grupe, uredio brojnim propisima: Ustavom, Porodičnim zakonom, Krivičnim zakonom, brojnim podzakonskim aktima i uredbama. U najvećoj meri ovi propisi su usklađeni sa međunarodnim deklaracijama i konvencijama koje je ratifikovala Srbija. Kada je u pitanju maloletnički brak, ograničićemo elaboraciju na samo neke propise.

Porodični zakon (2015), u odeljku *Maloletstvo*, u **članu 23, precizira:**
 (1) *Brak ne može sklopiti lice koje nije navršilo 18. godinu života.*
 (2) *Sud može, iz opravdanih razloga, dozvoliti sklapanje braka maloletnom licu koje je navršilo 16. godinu života, a dostiglo je telesnu i duševnu zrelost potrebnu za vršenje prava i dužnosti u braku.*

Ko i kako odlučuje o tim “opravdanim razlozima”, kada su u pitanju maloletna lica, vidi se iz postupka za *izdavanje dozvole za prevremeno sklapanje braka*. Ovaj postupak sadrži sledeće elemente:

- nadležnost - dozvolu može izdati Opštinski sud, u vanparničnom postupku;
- molbu - podnosi je lično maloletno lice;
- učesnike u postupku - *maloletnik* koji daje usmeno objašnjenje svog zahteva, *roditelji* koji daju izjavu, *lekar/veštak* koji izdaje pismeno uverenje o psihofizičkoj sposobnosti za brak i budući *bračni drug*;
- organ starateljstva - centar za socijalni rad (CSR), koji ispituje relevantne činjenice i predlaže sudu da izda ili ne, dozvolu za prevremeno sklapanje braka, ujedno dobija i povratnu informaciju o odluci suda, na koju može u roku od 8 dana da izjavi žalbu;

studenti, roditelji maloletnika, osobe koje imaju iskustvo maloletničke trudnoće, rađanja i roditeljstva...

- dejstva odluke - dobijanjem dozvole maloletnik ne samo što može da zaključi brak, već stiče i potpunu poslovnu sposobnost, ostvaruje potpunu emancipaciju, a sve to s ciljem da njegova porodica može postati ekonomski samostalna, te da ne opterećuje državu ili širu porodicu. (Dinić, D. 2016)

Dakle, sud, centar za socijalni rad i zdravstvena ustanova su odgovorni za legalizaciju maloletničkog braka. Ali, mnogi izbegavaju ovu komplikovanu proceduru, ili negativan ishod postupka izdavanja dozvole, tako što formiraju neformalnu, vanbračnu maloletničku zajednicu (čak u 66,38% slučajeva - Dinić, D, 2016, s. 141)³⁴.

Izvor: Grafikon 11, Dinić, D. 2016. s. 142

34 Ako se detaljnije analizira grafikon 11, vidi se da ima formalnih brakova znatno pre 16. godine, koja je donja granica, po zakonu. Takvi brakovi su ništavni, a nastali su zbog nemara ili zbog namernog prenebraganja propisa od strane matične službe, često pod izgovorom: “doneće naknadno dozvolu”, “tek što nisu dobili dete ili se već rodilo”, “bilo je hitno radi odlaska u inostranstvo”... Kontrola od strane nadležnih službi izostaje, pa se takva praksa nastavlja.

Za takvu praksu propisan je Krivični zakonik Republike Srbije (2005), koji u odeljku *Vanbračna zajednica sa maloletnikom*, u članu 190 kaže:

(1) Punoletno lice koje živi u vanbračnoj zajednici sa maloletnikom, kazniće se zatvorom do tri godine.

(2) Kaznom iz stava 1. ovog člana kazniće se i roditelj, usvojlac ili staralac koji maloletniku omogući da živi u vanbračnoj zajednici sa punoletnim licem ili ga na to navede.

(3) Ako je delo iz stava 2. ovog člana učinjeno iz koristoljublja, učinilac će se kazniti zatvorom od šest meseci do pet godina.

(4) Ako se brak zaključi, gonjenje se neće preduzeti, a ako je preduzeto, obustaviće se.

Propisi su veoma jasni, ali, da li se i koliko primenjuju to je drugo pitanje, koje zahteva studiozniju analizu.

Teorijski dometi u istraživanju maloletničkih brakova

Već smo skrenuli pažnju da su tri institucije bitne kod donošenja dozvole za prevremeno sklapanje braka - sud, zdravstvena ustanova i centar za socijalni rad. Upravo zato, maloletnički brakovi su najčešće i najdetaljnije proučavani s pravnog, zdravstvenog i socijalnog aspekta.

Pravni aspekt brakova maloletnika

Među prvim podacima, vezanim za maloletničke brakove, jesu podaci dobijeni iz sudske prakse. Radi se o ograničenim i nepreciznim podacima o vanbračnim maloletničkim zajednicama i problemima koji su iz tih zajednica proistekli. Pravnici i drugi stručnjaci, koji su se bavili ovim aspektom ranih brakova, predložili su niz mera za njihovo suzbijanje. Represija se predlaže samo kao krajnje sredstvo, ali se insistira na ostvarivanju pune saradnje iz-

među suda, matične službe, centra za socijalni rad i medicinskog centra, jer takva saradnja danas još ne postoji. Predlaže se snižavanje bračne zrelosti za ženu na 16 godina; kao i da kazne budu samo novčane, jer su efikasnije od zatvorskih.

Stručnjaci su saglasni, da je za sud izdavanja dozvole za prevremeno sklapanje braka, puka formalnost, a da je u praksi njihova uloga presudna, dok se centar za socijalni rad samo uzgred konsultuje. Pri tom su svi svesni, da se u centru obavljaju najdelikatnija i najdetaljnija ispitivanja maloletnika i njihovih porodica, u cilju donošenja dozvole za brak kao najcelishodnijeg rešenja; pa bi bilo sasvim logično da mišljenje centra za socijalni rad, u tom lancu odlučivanja, bude dominantno, ili bar ravnopravno.

Zdravstveni aspekt brakova maloletnika

„Za bračni život sa njegovim mnogobrojnim dužnostima sposobna je samo polno i telesno zdrava žena. Bračni život uopšte, a naročito dužnosti materинства, zahtevaju zdravu telesnu građu, ujednačen i usklađen rad polnih organa, a sve to pod rukovodstvom zrele, izgrađene svesti o stalnom stvaranju potrebnih spoljnih okolnosti za održavanje telesne i duševne ravnoteže. Sposobnosti za brak su utoliko veće, ukoliko su potpunije izgrađene sve ove osobine kod žene.“ (Mojić, A. 1957, s. 28)

Mali je broj maloletnica kod kojih su ove osobine izgrađene u potrebnoj meri. To potvrđuju i opšti zdravstveni podaci³⁵, prema kojima visok procenat maloletnica rađa decu s telesnom težinom ispod 1500 grama - tj. nedonoščad. Lekari i psiholozi konstatuju da premlade devojke (od 9, 10, pa i 12-13 godina) nisu u dovoljnoj meri ni razvile potrebu za polnim životom, da često imaju strahove, pa prerano stupanje u seksualne odnose može imati za posledicu psihičke traume; da, istovremeno, nedovoljno znaju o higijeni polnog života, o kontracepciji, što ishodi neadekvatnim rešavanjem problema, koje vanbračni polni život sobom nosi (povrede pri

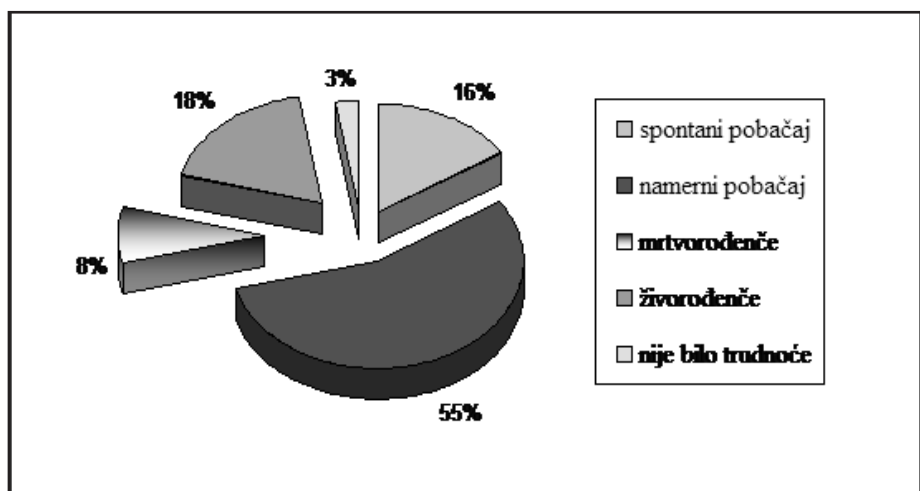
polnim odnosima i pri porođaju usled nerazvijenosti polnih organa, posebno karlice, što otežav prirodni tok porođaja, pa se često pribegava carskom rezu, da bi se spasao život i majke i deteta; i neujednačene funkcije jajnika - što uzrokuje česte spontane pobačaje, pa čak i trajni sterilitet); a tu su i polne bolesti, abortusi, mrtvorodenčad... Sama trudnoća, iako je prirodno stanje, predstavlja opterećenje i za punoletnu ženu, pa se kaže da je u pitanju "drugo stanje"; a tek koliko opterećuje maloletnicu i u fizičkom i u psihičkom smislu, i kakve posledice i oštećenja vitalnih organa, zbog prevelikog napora može da ostavi, pokazuju već navedeni, ali i podaci koji slede.

Ilustrativan je nalaz iz istraživanja u Timočkoj Krajini, kada je zdravstveni aspekt maloletničkih brakova u pitanju. Prema podacima iz ankete rađene 1999. godine, sa ženama koje su zasnovale rani brak, nalazi su sledeći:

- trudnoća - prerano započeti seksualni odnosi, neprosvećenost maloletnica i nemarnost njihovih partnera rezultirali su zastrašujućim brojem namernih abortusa (55,00%), koji predstavljaju jedan od dva najzastupljenija vida kontracepcije. Kada se njima pridodaju i spontani pobačaji i mrtvorodenčad (24,16%)³⁶, situacija postaje dramatična - prvom porođaju su prethodile trudnoće sa bolnim i neželjenim ishodima, a samo u 18% slučajeva rođena su živa deca.

36 Prema vitalnoj statistici za 1998. godinu, stopa mrtvorodenčadi u opštini Zaječar iznosila je 5,2‰. Stopa mrtvorodenčadi u Beogradu se kretala, sa oscilacijama, od 1988 - 6,7‰, 1990 - 6,9‰, 1995 - 7,5‰, 1996 - 7,6‰, 2001 - 6,2‰, 2002 - 5,3‰. (*Statistički prikaz zdravstvene delatnosti u Beogradu za 2002. godinu*, Gradski zavod za zaštitu zdravlja, Beograd, 2003).

Ishod prve trudnoće

Izvor: Grafikon 34, Dinić, D. 2016. s. 217.

- porođaj - ne retko se obavlja kod kuće, na tradicionalan način; a u porodilištu je praćen složenim zdravstvenim intervencijama koje bitno narušavaju reproduktivno zdravlje maloletnih majki; dok se deca, znatno češće od uobičajenog, rađaju sa fizičkim i psihičkim problemima³⁷; a uz sve to još i podatak da je 30% prevremenih porođaja; kao i da više od 70% maloletnica rode prvo dete pre punoletstva (neke čak i drugo i treće, Dinić, D, 2016).

37 Indikacija o postojanju visoke korelacije između maloletne porodilje i novorođenčeta sa mentalnim i drugim zdravstvenim problemima, iznova je proverena pomoćnim istraživanjem. U školi za osnovno i srednje obrazovanje "Jelena Majstorović u Zaječaru, za lako i umereno retardiranu decu, na uzorku od 27,78% učenika (anketirani su roditelji), utvrđeno je da su rođeni od strane maloletnih roditelja, pre svega majki, u 53,33% slučajeva. Ta deca pored mentalnih imaju i brojne druge zdravstvene probleme (ona su i gluva, gluvonema, slepa, sa dečijom paralizom, epilepsijom, srčanim smetnjama i sl). Njima još treba dodati i teže retardiranu decu, anketiranih roditelja, koja uopšte ne idu u školu, tako da se navedeni procenat značajno povećava. (Dinić, D, 2016)

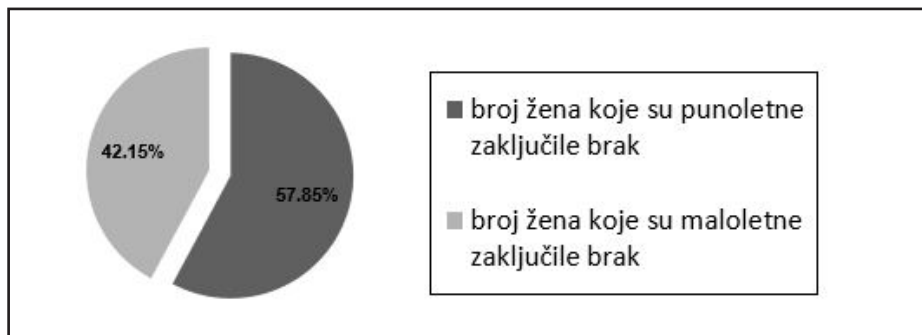
- dojenje - nerazvijene mlečne žlezde otežavaju ili potpuno onemogućavaju dojenje, a i one malobrojne koje počnu da doje, to čine samo mesec - dva i prestaju, što zbog nedostatka mleka, a što zbog njegovog lošeg kvaliteta. Tako većina dece maloletnih majki ostaje prikraćena za majčino mleko, za sam čin dojenja i sve ono što on uključuje: bliskost, utehu, igru, uspavljivanje, maženje, sigurnost³⁸.
- deca - lekari ističu da su deca, koju su rodile maloletne majke, najčešće slaba, neotporna i podložna češćim oboljenjima.

Socijalni aspekt brakova maloletnika

Niko, od ranijih istraživača, nije učinio napor da pokuša da odredi obim pojave maloletničkog braka. Ni Popis ne pruža podatke o tim brakovima. Uverenje, koje u javnosti vlada, govori da se radi o marginalnoj pojavi, koja opada, te nije vredna ozbiljnijih naučnih i stručnih elaboracija. Prvo takvo određenje nalazimo u navedenom empirijskom istraživanju sa području Timočke Krajine. Samo za tu odrednicu urađeno je pomoćno istraživanje, koje je obuhvatilo sve žene (njih 1.115), jednog reprezentativnog sela, koje su tokom života zasnovale bračnu/vanbračnu zajednicu. Rezultat je bio pravo iznenađenje:

38 Više o tome može se pročitati na internetu (pregled od 27.10.2011): <http://www.najboljamamanasvetu.com/2011/10/dojenje-u-javnosti-odsnebijanja-do-uzivanja/>

Zastupljenost maloletničkih i brakova punoletnih lica u istraživanoj populaciji

Izvor: Grafikon 8 (Dinić, D. 2016. s. 136).

Ovako visok udeo maloletničkih brakova (42%), u ukupnom broju brakova, ne sme se potceniti. Svakako da postoje teritorijalne i vremenske varijacije, koje mogu podstaći osporavanja, ali sugestija autora ove studije slučaja jeste, da je celishodnije da ovi podaci podstaknu nova, multidisciplinarna i sveobuhvatnija istraživanja.

Iz istog istraživanja izdvajamo sledeće rezultate, koji samo argumentuju i dopunjuju ranije teorijske eksplikacije o ranim brakovima:

Partneri iz maloletničkih brakova, po pravilu, potiču iz višečlanih i višegeneracijskih porodica, a pod okriljem jedne od primarnih porodica formiraju vlastiti brak. Ta nova porodica u kojoj se rađaju i deca je klasičan tip tradicionalne patrijarhalne porodice, sa strogom hijerarhijom, na čijem dnu se nalazi maloletna žena.

Maloletna žena prekida školovanje, a samo u retkim izuzecima uspeva da završe srednju školu. Tako ostaje bez diplome, bez kvalifikacije i bez šanse da se zaposli i stekne ekonomsku nezavisnost, a ukoliko se ipak zaposli nema šanse da napreduje u poslu; tako ostaje trajno u kući roditelja i njima i punoletnom partneru na teretu.

Novi problem je kako će neuka, neobrazovana, zavisna i potčinjena

majka gajiti i vaspitavati sopstveno dete, kada je i sama još dete.

Bračne dužnosti i obaveze u domaćinstvu, u neuporedivo većoj meri, iscrpljuju organizam maloletne žene, nego punoletne i vremenom postaju neizdrživ teret; što provocira konstantne nesuglasice među partnerima i drugim članovima porodice.

U dosijeima centara za socijalni rad, kao motiv za sklapanje maloletničkog braka se navodi ljubav, ali drugi rezultati govore da prave motive treba tražiti u trudnoći, poremećenim porodičnim odnosima u primarnoj porodici, ekonomskim interesima, ali i prisili (bilo da je maloletna osoba prisiljena od partnera, roditelja ili staratelja ili čak prodana).

U ovakvim okolnostima, ostvarivanje osnovnih ciljeva braka (kao što je srećan život, emancipacija, ekonomska nezavisnost, samopotvrđivanja, slobodno i odgovorno roditeljstvo), deluje kao naučna fantastika. Postojanje maloletničkih brakova doprinosi očuvanju višečlane i višegeneracijske porodice.

Sociološka proučavanja maloletničkih brakova i iskustva iz prakse centara za socijalni rad, potvrđuju da je tradicionalni rani brak prisutan u svim etničkim zajednicama (iako je češći kod Roma, Vlaha i Muslimana) i da ima preovlađujuće ženski predznak. Promene društvenih okolnosti ne dovode automatski do njegovog nestajanja, naprotiv, ti brakovi odolevaju modernizacijskim procesima s tim što se menjaju motivi njihovog zasnivanja i faktori koji ih održavaju. U brakovima maloletnika se ozbiljno ugrožavaju ljudska prava, reprodukuju zavisne ličnosti, osujećuju se razvojne potrebe dece (maloletnica), sprovodi eksploatacija i svirepo kažnjavanje, do otvorene trgovine decom. Takav brak je faktor usporavanja društvenog progressa.

Kako mladi sve ranije stupaju u seksualne odnose, iako ne formiraju bračnu zajednicu, problemi vezani za maloletnički brak su i kod njih, sve prisutniji. Novine su preplavljene zabrinjavajućim naslovima:

Romkinja iz Rumunije postala najmlađa baba na svetu (u 33. godini).

Skandal u Zaječaru: Učenica šestog razreda osnovne škole pred porođajem?!

Udruženja "Romani cikna" piše da je najmlađa nevesta Romkinja

imala samo 9 godina³⁹.

Po broju neželjenih, maloletničkih trudnoća, Srbija je na prvom mestu u Evropi⁴⁰.

BiH: *Na ekskurziji osnovaca zatrudnelo 7 učenica!* (Avaz.ba / Telegraf.rs | 14.12.2014)

Dete rodilo dete - porođaj kakav lekari u Narodnom frontu ne pamte; porodila se devojčica iz Niša, stara svega 13,5 godina / 12.04.2017.

Dvanaestogodišnjakinja čeka bebu. Jagodina / 30.04.2011.

Najmlađa mama u Srbiji je devojčica od 12 godina koja je 2008. rodila bebu u Smederevu. Iste godine u Sremskoj Mitrovici čak 11 devojčica između 14. i 17. godine postale su majke.

Svaka šesta Romkinja se uda pre 15. godine.

U Srbiji, između 10% i 16% devojaka već u prvim godinama polnog života suoči se s neželjenom trudnoćom i abortusom, što direktno povećava rizik od kancera. Usvajanje takvog modela ponašanja posledica je uticaja medija i interneta, ali i slabljenja uloge porodice⁴¹.

39 Takvi brakovi su ilegalni i ima ih oko 2000 godišnje. Roditelji prodaju svoju decu, često zbog novca, ali i zbog papira za odlazak u inostranstvo. Ta deca postaju žrtve nasilja, prekidaju školu, prisiljavaju se na prošnjku, krađu, prostituciju. Nadležni ne intervenišu da im se ne bi pripisala diskriminacija nacionalnih manjina i uskraćivanje njihovih običajnih prava. <https://www.telegraf.rs/vesti/srbija/2902785-u-srbiji-sve-cesci-deciji-brakovi-na-jmladja-nevesta-ima-samo-9-godina> pregled od 11.10.2017.

40 Podaci iz 2017. govore da u Srbiji godišnje zatrudni oko 16.000 maloletnica, a od toga 90% se završe abortusom. U zvaničnim podacima stoji da su te devojčice najčešće udate! U Srbiji je pre nekoliko godina izmenjen zakon, prema kojem je devojčicama od 16 godina do 10. nedelje dozvoljen abortus, bez roditeljskog znanja.

<http://www.dnevne.rs/zuta-stampa/alarm-u-srbiji-devojci-odlaze-kod-ginekologa-a-kada-ih-pregledaju-ostaju-u-soku-i-odmah-kontaktiraju-roditelje> (pregled od 28.11.2017)

41 <http://www.telegraf.rs/vesti/1361111-alarmanтно-u-srbiji-godisnje-abortira-16-000-maloletnica-najmladja-je-imala-12-godina> pregled od 21.12.2014.

Seks sa decom od 13 godina biće dozvoljen?! U Evropskoj Uniji se na mala vrata legalizuje pedofilija⁴²!

U Meksiku godišnje zatrudni oko 500.000 maloletnica...

Zaključak

Svi oni koji su se bavili proučavanjem maloletničkih brakova, nezavisno od struke, saglasni su u stavu da se radi o negativnoj društvenoj pojavi koju treba suzbijati. Posebna odgovornost je na centru za socijalni rad, pravosudnim organima, domu zdravlja, školi, opštini, organizacijama civilnog društva, Crkvi, medijima, ali i na roditeljima i samim maloletnicima. Neefikasno i nezainteresovano delovanje referentnih društvenih institucija, samo podstiče i održava rane brakove.

Kritičari ili protivnici predočenih stavova o maloletničkim brakovima, mogu da kažu da sve te probleme imaju i punoletni supružnici. Nema sumnje da problemi koje ima maloletnica u braku, zlostavljanje koje trpi, može imati i punoletna žena. Nije isključeno da i odrasle osobe budu u zabludi po pitanju poznavanja partnera ili u vezi obaveza koje brak sobom nosi. I punoletne žene mogu zaključiti neželjeni brak, pod pritiskom krize, nezaposlenosti i besperspektivnosti, tražeći utočište i rešenje za nepovoljnu situaciju u primarnoj porodici. *“Ali ono što kao argument moramo prihvatiti, leži u činjenici, da maloletna i punoletna lica psihički različito doživljavaju probleme koje neželjeni brak proizvodi i sa različitim stepenom zrelosti pristupaju njihovom rešavanju”.* (Dinić, D, 2016, s 235)

Demografsko urušavanje sela ima za posledicu i smanjivanje broja tradicionalnih maloletničkih brakova, ali nipošto ne dovodi do njihovog potpunog nestanka. Rani tradicionalni brakovi ustupaju mesto modernim brakovima maloletnika, u razvijenoj gradskoj sredini. Uprkos evidentnim

42 <https://govorisrbija.rs/SEKS-DECOM-GODINA-BICE-DOZVOLJEN-Evropskoj-uni-ji-mala-vrata-LEGALIZUJE-PEDOFILIJA> pregled od 16/11/2017.

modernizacijskim procesima i kohabitaciji maloletnika, koja po mnogim obeležjima, teško može da se podvede pod bračnu zajednicu, skoro sva negativna obeležja tradicionalnih maloletničkih brakova su prisutna (rani seksualni život, abortusi, destrukcija materice, problematične trudnoće i problemi s decom na rođenju). Prisustvo azilanata, kojih je sve više, a kod kojih su maloletnički brakovi veoma izraženi, istraživanja maloletničkih brakova čini veoma aktuelnim i svrsishodnim.

Literatura

Arko Nika i Tauber Andrija (1963): *Omladina i brak u Sloveniji*; Sociologija br. 1-2, Beograd.

Burić Olivera (1963): *Godine stupanja u brak i rani brakovi u Jugoslaviji*; Sociologija br. 1-2, Beograd.

Dinić Dragana (2016), *Maloletnički brakovi u Timočkoj Krajini* - izdavač Institut za političke studije, Beograd 2016. UDK 347.622-053.6(497.11) 392.5(497.11), ISBN 978-86-7419-288-7, COBISS.SR-ID 226184204 str. 354.

Dragić Milorad: *Zdravstvena kultura Homolja*; Razvitak br. 2, Zaječar, 1979.

Drljača Dušan: *Neka etnološka zapažanja o stanovništvu ključkih sela u poslednjoj deceniji*; Razvitak br. 3, Zaječar, 1982.

Đorđević R.Tihomir: *Naš narodni život I i II tom*; Prosveta, Beograd, 1984.

Ivanovski Stoilko: *Neki problemi ranih brakova u Skopju*; Sociologija br. 1-2, Beograd, 1963.

Kadelburg Lavoslav i Arandžević Dušan: *Problem brakova i vanbračnih zajednica maloletnika*; Pravni život br. 1-2, Beograd, 1960.

Krivični zakonik - KZ/2005. Ovaj zakonik stupio je na snagu 1. 01. 2006.

Krivični zakon Republike Srbije (1994), Službeni glasnik sa p.o. Beograd.

Milić Anđelka (1982), *Konstitutivni činioci porodičnog života pokušaj odredbe porodice*; Porodica i društvo, Poslediplomske studije, kurs Stanovanje 1981/1983, materijali, sveska 66, Beograd.

Mojić Angelina (1957): *Telesna građa žene i brak*; Rad, Beograd.

Petrović Ruža (1981): *Odlike braka u Jugoslaviji*; Milić, A, Berković, E,

Petrović, R. - *Domaćinstvo porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd.

Porodični zakon (2015), Sl. Glasnik br. 18/2005, 72/2011-dr. zakon i 6/2015.

Rajković Zorica (1973): *O shvaćanju pokusnog braka kao tradicijske ustanove*; Brak, porodica i srodstvo u selu, Sociologija sela br. 2 - 4, Zagreb.

Reljić Ljubomir (1965): *Svadbene običaji u okolini Knjaževca* (Istraživanje iz 1956 - 57, godine); Razvitak br. 1, Zaječar.

Stefanović Dragomir (1980): *Uzroci razvoda brakova na području opštine Negotin*; Razvitak br. 1, Zaječar.

Teenage marriage as a mark of the past and present

Summary: Teenage (juvenile) marriage, as a marital union of minor partners (one or both), is present in all historical epochs and in all ethnic communities. The reasons and causes of its creation are distinguished, as well as the factors that maintain it in different social systems and communities. The attitude of a society towards teenage marriage varies from complete acceptance and support, to the contradiction of such a marriage and its sanction. Based on the analysis of the results of some research carried out in Yugoslavia and Serbia, we will try to point out the important features of this marriage, as well as the consequences it leaves on society, the partners themselves in that marriage and their children. In methodological terms, an analysis of the content of available literature and reference documents and the results of the 1985. and 1999. empirical research conducted in Eastern Serbia will be used,

Key words: teenage (juvenile) marriage, abuse of women, migrants, social work with minors

*Tatjana Milivojević*⁴³,
Visoka škola socijalnog rada

159.922.63:22
Originalni naučni rad

Ljiljana Manić,
Visoka škola socijalnog rada

Putovanje ka smislu – starenje i duhovnost

„Ako počinješ životu da daješ smisao, znači da si ostario“

(Paolo Sorrentino, *Svi su u pravu*)

Apstrakt: Kombinovani napredak medicine, tehnologije, higijene i ukupnih uslova života doprineo je znatnom produženju životnog veka, ali iz perspektive dominantnih vrednosti zapadnih društava, koje su se globalno proširile (mladost, lepota, energija, dinamizam, produktivnost, učinkovitost, postignuća i sl.), taj period opadanja funkcija izgleda kao potpuno lišen smisla. Starenje se percipira iz ugla manjeg ili većeg gubitka sposobnosti, tereta i troškova za društvo, opšteg starenja populacije, ukratko, kao lična i društvena patologija. U radu su izneti stavovi koji ukazuju na mogućnost da u iskustvu opadanja u starosti postoje i neki, spolja malo vidljivi, dobici, koje sadašnja nauka i istraživanja nedovoljno uočavaju, odnosno da normalno ljudsko starenje uključuje niz vitalnih, razvojnih i obično zaneđenih komponenti. Ovaj rad bavi se različitim aspektima duhovnosti, koji mogu biti povezani, ali ne moraju, sa religijom, a razvijaju se starenjem, onda kada je čovek dostigao emocionalnu, socijalnu i intelektualnu zrelost, i kada od ostvarenja i postignuća u spoljnom svetu, može da se okrene svom unutrašnjom svetu i povezivanju sa transcencijom.

Ključne reči: starenje, duhovnost, razvoj, gerotranscendencija, smisao.

Uvod

Kombinovani napredak medicine, tehnologije, higijene i ukupnih uslova života na Zapadu doprineo je znatnom produženju životnog veka. Za veliki broj starijih osoba, međutim, godine otrgnute od smrti nisu godine radošti i zadovoljstva, već godine onesposobljenosti. Iz perspektive dominantnih vrednosti zapadnih društava, koje su se globalno proširile (mladost, lepota, autonomija, dinamizam, produktivnost, učinkovitost, postignuća), taj period opadanja funkcija izgleda kao lišen smisla i, naravno, bilo kakve privlačnosti. Teško je živeti sa fizičkim ograničenjima, zamorljivošću i „istrošenošću materijala“, u svetu koji slavi gotovo isključivo mladalačke i hedonističke vrednosti; u kojem postoji neka vrsta nelagode, stida da se govori o patnji. Godine koje prolaze postaju teška škola prihvatanja granica, i pre ili kasnije čovek se suočava sa time da mora sebi da prizna sopstvenu fizičku kao i psihičku krhkost i slabost. Starost je doba u kome čovek bolno oseća napetost između još neugaslih želja i težnji („ljudska duša je žedna beskonačnog“) i sve manjih mogućnosti, između potrebe da i dalje ima kontrolu i neophodnosti da nauči da „otpusti stisak“ i da se prepusti nekim neminovnostima.

Da li bi ovo suočavanje moglo da bude i put ka olakšanju? Da li bi naša slabost mogla prema rečima Svetog Pavla, da postane naša snaga⁴⁴? Da u godinama kada nemamo više šta da dokazujemo drugima, kad ne tražimo efikasnost po svaku cenu, postanemo otvoreniji za radosti koje donosi umetnost, čitanje, razmišljanje, susreti, razgovori, volontiranje, molitva. Možda se upravo tom otvorenosti može objasniti što „prema psihijatrijskim epidemiološkim podacima, većina starih osoba koje žive u domovima za stare, tu gde se akumuliraju gubici, ne pokazuju depresivne simptome. Istraživači priznaju da su čak iznenađeni opštim spokojem koji manifestuju stariji korisnici i izveštavaju da oni koji su izgubili autonomiju zadaju sebi više ciljeva i otvoreniji su prema budućnosti od onih koji su autonomniji“(L'Ecuyer, 1994; Bouffard, Bastin et Lapierre, 1991: 417). Ovi zaključci uka-

zuju na mogućnost da u iskustvu opadanja u starosti postoje i neki, spolja malo vidljivi, dobici koje sadašnja nauka i istraživanja ne uočavaju.

Starenje donosi promene, može li značiti i razvoj?

Ljudska bića imaju tendenciju da se opiru promenama. Naročito je teško odustati od svog mladalačkog identiteta, iako je to cena odrastanja. Promene u godinama starosti obeležene su mnogim gubicima, opadanjem i sve većom blizinom smrti.

S obzirom na fiziološke, psihološke, ekonomske i socijalne gubitke koji prate starenje, možemo pretpostaviti da razvoj u ovom periodu mora biti povezan sa unutrašnjim životom i njegovim duhovnim elementima.

Neki naučnici iz oblasti društveno-humanističkih i medicinskih disciplina su izgradili teorije prema kojima se rast i razvoj odvijaju tokom celog životnog veka. Karl Gustav Jung je postavio ključno pitanje: „Usponu života pridajemo cilj i smisao zašto ne i silasku? Rođenje čoveka je vrlo značajan trenutak, zašto to nije i smrt? Mladog čoveka dvadeset i više godina pripremaju za potpuno razrastanje njegove individualne egzistencije, zašto se dvadeset i više godina ne treba pripremati za svoj kraj?“ (Jerotić, 1997: 131)

Starost je, prema dubinskoj analitičkoj psihologiji, etapa pogodna za razvoj kroz otvaranje ličnosti prema intra, inter ili transpersonalnom iskustvu transcendencije, koje menja pogled na stvarnost i njeno tumačenje, na osnovu drugačijeg i šireg referentnog okvira. Tornstam je uveo pojam „gerotranscendencije“ kako bi opisao tu odliku razvoja odraslih osoba (Tornstam, 1997). Teorija gerotranscendencije je razvojna teorija o pozitivnim starenju, koju je Lars Tornstam objavio 1989. godine zasniva se empirijskim istraživanjima koja je vodio kasnih 1970-ih i ranih 1980-ih kao i na radovima drugih autora. Tornstam je počeo da istražuje starenje s fenomenološkim kvalitativnim pristupom i otkrio je da je starenje prirodan razvojni proces ka zrelosti i mudrosti (Rajani, 2015: 1467).

Srž teorije o gerotranscendenciji ukazuje na to da normalno ljudsko starenje uključuje niz vitalnih i obično zanemarenih komponenti. Ukratko, pojačava se osećanje afiniteta sa prošlim generacijama i smanjuje interesovanje za površne društvene interakcije; često se javlja osećanje proširene svesnosti kojom se redefinišu vreme, prostor, život i smrt. Osoba je sve manje obuzeta sobom i sve selektivnija u izboru svojih društvenih i drugih aktivnosti; takođe se smanjuje interes za materijalne stvari, i samoća postaje sve privlačnija. Prioriteti starijih, „ukoliko su sazreli kao ličnosti, drugačiji su; važniji su im odnosi nego stvari, uspomene nego novi proizvodi, sabiranje u unutrašnjem životu satkanom od bogatih niti sećanja od raspršivanja u spoljašnjem svetu objekata, spokoj od ambicije, sigurnost u ono što su postigli i doživeli, od prestiža i potrebe za samodokazivanjem“ (Milivojević, 2016: 43).

Otkriti punoću trećeg doba zahteva putovanje u dubinu svog unutrašnjeg bića i da „gurnemo“ sebe u do sada nepoznato područje. Na primer, odustati od potrebe da brinemo o situacijama koje su van naše kontrole, otvara put ka jednom obliku radosti koji prevazilazi uvrežene odrasle definicije uspeha i neuspeha koje su nas tako dugo porobljavale. Tek procesom preispitivanja života kojim smo živeli, ponovnom procenjivanju izbora koje smo pravili i uzimanjem u obzir bolnih osećanja od kojih smo uvek bežali u prošlosti, pronalazimo konačno svoje istinsko ja. Ovde počinje putovanje u starenje (Thomas, 2011).

Starenje i životni saldo

Savremena scijentistička, materijalistička i produktivistička kultura ne može drugačije da percipira i poima starost nego kao propast. Paradoks je da svi žele dugo da žive, ali niko ne želi da ostari! Starenje se percipira iz ugla manjeg ili većeg gubitka sposobnosti, tereta i troškova za društvo, opšteg starenja populacije, ukratko, kao lična i društvena patologija. A mogli bismo cinično dodati, i kao estetska uvreda kultu mladosti i lepote. Starenje i sta-

rost sami po sebi predstavljaju čist gubitak u „knjigovodstvenom“ shvatanju života. „Savremenom čoveku se postavilo pitanje da li je „vredno“ živeti, a shodno tome javlja se i osećanje da je čovekov život „neuspeh“ ili „uspeh“. Ova ideja se zasniva na shvatanju da je život preduzeće koje treba da donese profit. Neuspeh je kao bankrotstvo u poslu, u kome su gubici veći od dobitka. Iako rašireno, ovo shvatanje je besmisleno. Mi možemo biti srećni ili nesrećni, možemo dostići neke ciljeve, a neke ne, a ipak ne postoji vidljivi saldo koji može da pokaže da li je bilo vredno živeti. Možda sa stanovišta salda nikad nije vredno živeti. Život se nužno završava smrću; mnoge od naših nada su izneverene; život se sastoji iz mnogo patnje i napora; sa stanovišta salda izgleda da bi imalo više smisla da se čovek ne rodi, ili da umre u detinjstvu.... Život je jedinstven dar i zahtev koji se ne može meriti drugim vrednostima, i na pitanje da li je „vredno“ živeti ne može se dati smisaoni odgovor, pošto je samo pitanje besmisleno“ (From, 1984: 116).

S jedne strane je, kako kaže From, besmisleno pitati da li je vredno živeti, pošto samo to pitanje zahteva da se živi kako bi uopšte bilo postavljeno. S druge strane, pitanje smisla koji ćemo otkriti ili dati svom životu odgovara, prema Viktoru Franklu, fundamentalnoj, neutaživoj i neotklonjivoj ljudskoj potrebi. Ne postavljamo ga sebi svakodnevno, već se ono najčešće javlja u kriznim trenucima, kada se suočavamo sa događajima koji stavljaju na probu naše osećanje smisla ili nam se čine lišenim svakog smisla (bolesti, gubici, udari sudbine, slučaja....). Starenjem gubimo stvari, strukturu i orijentire koje su ranije davale usmerenje i značenje našem životu: zadatke, poslove, društvene uloge, izvore zadovoljstva, zdravlje, snagu i td. Krize smisla nastupaju zbog gubitka društvene uloge, funkcije, uticaja; ograničenosti fizičkih i mentalnih sposobnosti i socijalne devalorizacije. Zbog toga u starosti pitanje smisla postaje akutnije.

„U trenutku odlaska u penziju, bacamo se u zagrljaj potrazi za smislom, jer su suštinski izvori smisla kao što su rad i porodica nestali. Gros konstatuje „eklipso smisla“ u kojoj se stare osobe čak stide svog postojanja. One osećaju krivicu što žive. Problem leži u navodnom odsustvu smisla i funkcije prema merilima društvenih vrednosti, i u sledstvenoj beskorisnosti

produžavanja života. Dobijeno vreme (povećanjem životnog veka) izgleda nekorisno, nije dar primljen s radošću, već poniženje“ (Rüegger, 2005).

Ali, uporedo s time, uočava se fenomen koji se naziva „paradoksom zadovoljstva starijih osoba“. One lakše nego mladi kreiraju strategije kako bi bile zadovoljne u životu. Sposobnije su da pronađu smisao življenju i u teškim situacijama i pozitivan stav prema životu. Neke među njima svesno vežbaju umeće življenja i u dubokoj starosti (*ars senescendi*), odnosno razvijaju filozofiju koja unapređuje osećaj smisla starenja i starosti. Ne radi se nužno niti samo o teorijskom razmišljanju o smislu, već o praktičnom pristupu i stavu prema životu, koji obuhvata kognitivne, emocionalne, konativne i duhovne komponente.

Starenje kao put u duhovnost

Shvatanje duhovnosti razlikuje se u zavisno od filozofsko-antropoloških i psiholoških postulata o čovekovoj prirodi. Kako ne bismo ostali na previše apstraktnom nivou opisa duhovnosti, pokušaćemo da otkrijemo neke odrednice tog pojma i fenomena. Odgovori na pitanje šta je duhovnost uvek se manje ili više razlikuju zavisno od osobe, jer se ona doživljava kao duboko lično, neiskazivo i neprenosivo iskustvo. „Značajni psiholog religije Vunderle (G. Wunderle) s pravom govori o „psihičkom stidu“ da ljudi svoje najintimnije doživljaje odaju drugome. Jednostrano je i netačno mišljenje da se čovek stidi da drugome oda samo svoje seksualne fantazije; religiozno doživljavanje spada takođe u najintimniju sferu ličnosti, koja se, naročito u današnje vreme, iz više razloga, malo kome poverava“ (Jerotić, 1997: 29-30).

Neki ljudi definišu duhovnost kao verovanje u Boga i praktikovanje određene religije. Drugi je određuju kao posebnu vrstu dubokih osećanja, koja mogu, ali ne moraju, biti vezana za konzistentan skup verovanja ili filozofiju života. „Razumevanje duhovnosti varira od jednog perioda istorije do drugog, od jedne kulture do druge, od jedne religije do druge... Ne postoji

jedan univerzalan pristup duhovnosti. Ipak, jedna od definicija koja proži- ma manje više većinu bila bi: „Duhovnost je unutarnja ljudska potreba da se poveže sa nečim višim od sebe samog“. Šta bi bilo to više 'od sebe samog'. To je nešto izvan našeg ega, izvan našeg ja. Može biti definisano kao dvostruka povezanost: vertikalna i horizontalna. Vertikalna komponenta je nešto sve- to, božansko, bezvremeno. Horizontalna komponenta podrazumeva službu drugima i planeti Zemlji uopšteno“ (Korićanac, 2019).

U svom jezgru, duhovnost je aspekt čovekovog života koji sadrži tra- ganje za odgovorima na fundamentalna pitanja ljudske egzistencije, kao što su: Odakle dolazimo, zašto smo ovde? Koji je smisao ili je svrha života? Šta se dešava posle smrti? Da li možemo da transcendiramo materijalni svet? Da li je ovo sve? Kako treba da živimo, odnosno šta je dobar život? Ša je na- jvažnije? Međutim, ne radi se o čisto intelektualnom traganju. Kada opisuju svoje duhovno iskustvo, ljudi se često pozivaju na neku unutrašnju središn- ju silu koja pokreće njihovo biće. Proširenjem se sve ono što nas oživlju- je, okrepljuje, što nas usklađuje sa nama samima i sa svetom može nazvati duhovnim. Zato mnogi ljudi smatraju da su imali duhovna iskustva onda kad su bili duboko dirnuti, pokrenuti, obuzeti nekim aktivnostima, događa- jima, interakcijama ili trenucima uvida ili nadahnuća.

Iako se verovanja i mišljenja razlikuju, većina ljudi uočava razli- ku između duhovnosti i religije, ili smatra da je religija jedan od mogućih puteva ka duhovnosti. Uprkos preklapanjima, postoje razlike između ta dva fenomena. Duhovnost se često opaža i opisuje kao: širok, subjektivan, ob- jedinjujući koncept; neformalan i nevezan za konkretnu veroispovest, ličan i nedogmatičan, osećajan, to jest kao unutrašnji doživljaj. Religija se pak često percipira ili opisuje kao jasno definisana, strukturisana i institucio- nalizovana pojava; formalna i sa konkretnim sadržajem, okrenuta zajednici, zasnovana na obredima i specifičnim doktrinama, orijentisana na ponašan- je i spoljašnje iskustvo, ali sa unutrašnjim dobitima.⁴⁵

Jedna od ključnih razlika između religije i duhovnosti u tome je što i

45 Spirituality and Aging: A Guide for Seniors on Faith, Meaning, and Connection , <https://www.greatseniorliving.com/articles/spirituality>. Pristupljeno 16.10.2018.

ateisti mogu da imaju duhovne aspiracije i duhovna iskustva. „Za 'duhovne ateiste' smisao, povezanost, svrha i moralnost ne izvire iz religioznih doktrina ili predstava o natprirodnom. Umesto toga, oni se izvode iz svakodnevnih iskustava, posmatranja, razuma, ljubavi, logičkog rasuđivanja i onoga što nastavljamo da učimo iz nauke o fizičkom univerzumu. Sve te stvari su kompatibilne sa definicijom duhovnosti koja je utemeljena na dubokom osećanju i traganju za odgovorima na najveće tajne života“.⁴⁶

Mnogi ateisti imaju osećanje duboke povezanosti sa svetom i imaju želju i volju da unaprede sebe i da pomažu svojim bližnjima. To je sve deo njihovog ličnog traganja za smislom u stalno promenljivom univerzumu.

Verovatno bi se svi složili da duhovnost donosi utehu, nadu, smisao, osećaj svrhe i povezanosti, koji su preko potrebni u starosti obeleženoj mnogim gubicima, opadanjem i sve većom blizinom smrti, ali neki u tome vide upravo samo to: mehanizam odbrane od nepodnošljive realnosti, regresiju na infantilne ili arhaično-magijske fantazije. Drugi autori, naprotiv, govore o dodiru sa višim ili dubljim dimenzijama bivstovanja.

Postoji više razloga što kod mnogih ljudi duhovne težnje i preokupacije postaju snažnije u poznije doba. Neko od njih su:

1. Početak starosti se konvencionalno određuje sa 65 godina, odnosno s vremenom penzionisanja. Sve do tada „čovek mora da zarađuje svoj svakidašnji hleb, i to je zadatak koji ga stalno manje ili više zaokuplja. On mora da se stara o mnogim zadacima svakodnevnog života koji iziskuju vreme i energiju, i ulovljen je u mrežu izvesne rutiniranosti koja je neophodna za ispunjavanje ovih zadataka. On izgrađuje društveni poredak, konvencije, običaje i ideje, koje mu pomažu da obavi ono što je neophodno i da živi sa svojim bližnjima, sukobljavajući se što je moguće manje s njima. Karakteristično je za sve kulture da one grade veštački svet, svet koji je čovek stvorio i koji se uzdiže iznad prirodnog sveta u kome živi. Ali čovek može da ostvari sebe jedino ako je u stalnom kontaktu sa osnovnim elementima svoje egzistencije....Ako je potpuno ulovljen u mrežu rutine i izveštačenosti života...on gubi vezu i mogućnost da shvati sebe i svet“ (From, 1984: 112). Okretanje

duhovnosti se tako može logično objasniti okončanjem važnih, vremenski i energetski zahtevnih životnih poslova, kao što su odgajanje dece i razvoj karijere.

2. Savremeni život je neprestana trka s vremenom, koja generiše veliku anksioznost. Ne samo da ne uspevamo, već ni ne pokušavamo više da pripritomimo vreme, da prihvatimo i njegove sporije ritmove. „Moderno vreme je zavera protiv svakog oblika unutrašnjeg života“ govorio je pisac i esejista Žorž Bernanos (Georges Bernanos). Namećući sporije vreme, starost omogućava i podstiče dodir sa unutrašnjim životom. Kad se zaustavi trka, čovek otkriva i prihvata drugačije trajanje, u kojem se ponovo susreće sa sobom i menja svoju perspektivu i vrednosti. Pripitomljavanje vremena omogućava tzv. rad pamćenja i zaokruživanja osećanja svog identiteta. Smisao života se postepeno otkriva pogledu koji čovek baca na svoju prošlost i događaje i iskustva koji su je obeležili.

3. Opadanje fizičke snage i energije, čoveka odvraća od nekadašnjih češćih i intenzivnijih fizičkih i društvenih aktivnosti. Višak slobodnog vremena, oslabljena snaga, skraćena budućnost i smanjen broj ciljeva i zadataka koje treba ostvariti u spoljnom svetu, čoveka upućuju sve više na unutrašnji život i na krupnija egzistencijalna pitanja. Prilagođavanje tom dobu zahteva značajnu psihičku reorganizaciju, koja podrazumeva i drugačiju hijerarhizaciju životnih vrednosti, prioriteta i interesovanja. Prema Jungu, to je prelazak sa usmerenosti na Ja (ego) na posvećenost Jastvu. „Doći do jastva u sebi, znači pronaći put do sebe samoga koje podrazumeva ne samo fizičku nego i duhovnu zrelost. U mlađim godinama, čovek je koncentrisan na razvoj Ja, dok u godinama kada postigne intelektualnu i emocionalno socijalnu zrelost, čovek ima potrebu da se okrene sebi i radi na svom jastvu ili selfu“ (Gojković, 2010: 78).

S obzirom da unutrašnje promene odgovaraju mogućnostima, zadacima i izazovima koje donosi jesen života, bilo bi, u najmanju ruku, redukcionistički tumačiti nove preokupacije, refleksije i osećanja samo kao mehanizme odbrane od „ružne“ starosti. Razumljivo je, ipak, zašto možemo biti skloni da načine na koje se osmišljava starost proglasimo odbrambenim

mehanizmima: „Život u starosti nosi sobom bezbroj nevolja: telesne bolesti, psihičke promene koje se kreću širokim spektrom straha od usamljenosti, potcenjivanja i zanemarivanja okoline, straha od gubitka samokontrole i regresije, zatime depresije završavane nekad suicidom: sve ove promene dalje su pogoršavane nastupajućom arteriosklerozom ili senilnošću. Teške ekonomske prilike zemlje u kojoj se dočekuje starost, praćene bedom i siromaštvom, nova su, a uvek stara i poznata iskušenja, koja dalje remete ionako labilnu psihofizičku ravnotežu starog čoveka“ (Jerotić, 1997: 132).

Ipak, starost je i faza života pogodna za ponovno usklađivanje različitih dimenzija postojanja: unutrašnje biološke dimenzije, unutrašnje psihološke dimenzije, spoljne fizičke dimenzije i sociokulturne dimenzije. „Prilagođavanje spoljašnjoj sredini zahteva i prilagođavanje vlastitom unutrašnjem svetu, baš kao što i individuacija, postizanje sklada sa samim sobom, podrazumeva i prilagođavanje spoljašnjim okolnostima“ (Trebješanin, 2010: 81). Upravo odsustvo sinhronije između dve ili više dimenzija stvara napetost iz koje može da nastane promena. Prema Rigelu, starost je faza pogodna za promenu jer su konflikti između različitih dimenzija mnogobrojni. Da bi razrešio protivrečnosti, pojedinac mora da se upusti u reinterpretiranje koje ponovo uspostavlja sinhroniju. Rigel dodaje da onda kada reinterpretacija omogući prospektivnu sinhroniju, tada i onesposobljenost i smrt mogu da dobiju smisao (Riegel, 1976).

Razvoj duhovnih sklonosti tokom starenja očituje se u fokusu na unutrašnji život pre negoli na spoljna očekivanja; veću iskrenost i spontanost, odnosno jungovski rečeno, oslobađanje od persone, društvene maske; trud oko smislenog povezivanja sa drugima, umesto površnih kontakata; strpljenje i pažljivost, traganje za prilikama za tišinu i samoću. U samoći stariji ljudi prizivaju slike, zvukove, ukuse, emocije iz prošlosti.

Duhovnost je, međutim, više od unutrašnjih predstava i sećanja na prošlost. Filozofi i teolozi definišu duhovnost kao težnju ka transcenciji. U filozofiji, transcendentno označava ono što prelazi, prekoračuje granice empirijskog iskustva i racionalnog saznanja, nadiskustveno, nadsvesno, a u religijskom značenju onostrano, onosvetsko, natprirodni svet, božansko.

U analitičkoj dubinskoj psihologiji, duhovnost se poima kao transcendentna funkcija, koja „ima ulogu medijatora. Njen zadatak je da povezuje i objedinjuje protivrečne duševne strukture, tendencije i funkcije, *svesno i nesvesno, racionalno i iracionalno, ekstraverziju i introverziju*, da stvara nešto treće, novo, više, što je iznad suprotstavljenih stavova...Krajnji cilj *transcendentne funkcije* je da pomogne proces ucelovljenja ličnosti“ (Trebješanin, 2010: 81-82).

Transcendencija se oseća na intrapersonalnom nivou, kao osećanje postojanja jednog integrativnog središta u sebi. Ona se doživljava istovremeno i interpersonalno, kao duboko osećanje intimne veze sa ljudskom zajednicom i konačno, transcendencija se otvara prema jednom transpersonalnom iskustvu opštenja sa Bogom, Univerzalnim, Apsolutom, ili nekim drugim imenom nazvanoj sili.

Pol Tilich (Paul Tilich) sagledava duhovnost iz egzistencijalističke perspektive koja veru temelji na hrabrosti da se bude, da se suočava sa egzistencijalnom teskobom. On shvata duhovnost kao fundamentalni i univerzalni ljudski proces, usmerenost svesti ka dubini i krajnjem smislu postojanja. Konačna preokupacija daje usmerenje i jedinstvo svim drugim preokupacijama te, time, i ličnosti. Ona je središte koje strukturise sve elemente ličnog života, to jest integrativna osa ličnosti. Posvetiti se dubini znači hrabro se suočiti sa mogućnošću ništavila koja se doživljava kao teskoba, strepnja: strepnja zbog neminovnosti smrti (ontološka strepnja), zbog besmisla i praznine (duhovna strepnja) i zbog krivice i prokletstva (moralna strepnja) (Tillich, 1967). Tu su neprimerene jeftine utehe pozivanjem na navodno skrivena značenja ili život posle smrti, jer život posle smrti ne zamenjuje smisao ovovremenog života.

Aspekti duhovnosti

Filozofija, teologija i nauka sve više konvergiraju po pitanju duhovnosti: „Sve je više modernih psihologa religije u svetu, ali i sociologa i antro-

pologa, koji se zalažu za integrativni pristup religiji i nauci, ne podrazumevajući pod integracijom nikakav fantastični sinkretizam nauke i religije. Uz normu naučne objektivnosti koja je prodrila u sve sfere ljudskog iskustva, sve otvorenije se priznaje i uloga što je u samoj nauci imaju nekognitivni činiooci....Radikalni rasep između znanja i verovanja u našoj kulturi i na našim univerzitetima ne može večno trajati: diferencijacija je završena – vreme je za novu integraciju“ (Jerotić, 1997: 35). Bez obzira na ogroman značaj naučnog znanja, složili bismo se sa autorima, koji, poput Junga, smatraju „da se čovek ne sme odreći znanja ma kako do njega došao – vizijama, osećajima, osetima ili složenim procesima mišljenja“ (Gojković, 2010: 71). Aspekti duhovnosti koji mogu izvirati iz religije, ali i ne moraju, a koji se razvijaju u starosti su sledeći:

1. Obraćanje pažnje na sadašnji trenutak, na ono što život donosi svakoga dana, otvorenost prema malim svakodnevnim radostima i uživanje u njima. U prostorima života koji se sve više sužavaju, jednostavne radosti postaju još intenzivnije i utešnije. Na primer, olistalo drvo ispred prozora, miris ruža, crtež unuka, telefonski poziv, neočekivana poseta. Obraćanje pažnje znači pažljivo opažanje svim čulima, i uživanje u tome u meri u kojoj vid, sluh i čulo mirisa to dozvoljavaju; svest o tim zadovoljstvima i njihovo deljenje sa drugima, zarad produžavanja utisaka i radosti deljenja.

2. Zahvalnost kao retrospektivno davanje smisla preko sećanja na sve lepo što se doživelo i što je trajni posed koji niko ne može oduzeti; a u sadašnjosti, kao zahvalnost za sve dobre stvari koje se još događaju u svakodnevicu, a koje bi mlađoj osobi mogle izgledati kao beznačajne.

3. Spokojstvo koje podrazumeva umeće puštanja od sebe, razvezivanja, prihvatanja i prepuštanja onome što život donosi i nameće, umesto htenja da se stvari i procesi kontrolišu, da se upravlja njima; odustajanje od volje da se realnost promeni po svaku cenu.

4. Receptivitet znači prihvatanje pasivne dimenzije života, pronalaženje vrednosti u onome što se prima, a ne samo u aktivnim intervencijama, ostvarenjima i postignućima; stavljanje fokusa na biti naspram činiti. Ali reč „pasivnost“ ne treba razumeti doslovno. Na ovome vredi da

se zadržimo malo duže, s obzirom na aktivističku orijentaciju modernog društva i mentalnog sklopa.

Kako From tačno uočava, ne spada svaka aktivnost u produktivnu orijentaciju prema životu, niti pasivnost u neproduktivnu. Uobičajeno „shvatanje aktivnosti uvažava jedino stvaran utrošak energije i promenu koja usled toga nastaje. Ono ne razlikuje psihološke uslove koji stoje u osnovi i koji upravljaju aktivnostima. Primer, premda ekstremno, neproduktivne aktivnosti jeste delatnost osobe pod hipnozom...Ako hipnotički trans i jeste veštačko stanje, ipak je on krajnji ali karakterističan primer situacije u kojoj osoba može biti aktivna, ali ne i istinski delatna, u kojoj njena aktivnost proizlazi iz prisilnih (nametnutih) sila nad kojima ona nema kontrolu“ (From, 1984: 84). From pod tip neproduktivne aktivnosti svrstava i aktivnosti koje predstavljaju reakcije bekstva od teskobe, zatim aktivnosti iz pokornosti autoritetu i one koje su pod dejstvom iracionalnih strasti (kao prisilne radnje). Zbog toga on pojašnjava: „Kod pojma produktivnosti ne bavimo se aktivnostima koje *nužno* dovode do praktičnih rezultata, već stajalištem, načinom reagovanja i orijentacije prema svetu i prema sebi u procesu življenja“ (From, 1984: 85). S tim u vezi, unutrašnji procesi, nevidljivi spolja, kao što je način na koji osoba doživljava, posmatra, oseća i misli, često su produktivniji i kreativniji od nekih spoljašnjih aktivnosti.

5. Generativnost je moć da se bude važan drugima, i to mlađima od sebe, tako što im se izražava blagonakloni interes, što se oni bodre, ohrabruju, ali pre svega tako što im se postaje uzor u tome kako se suočava sa godinama i starenjem, odnosno sa konačnošću i smrtnošću.

Svesno stariti znači razviti „kulturu starosti“ i životno „umeće starenja“, negovati pozitivan stav prema starenju kao životnom procesu i starosti kao životnoj fazi koja ima sopstvene specifične mogućnosti, koje treba otkriti i koristiti. „U tom životnom dobu osnovni zadatak pojedinca jeste samospoznaja i samorazvoj tj. individuacija... Umesto materijalnih vrednosti i socijalnog statusa, posle životne prekretnice bitne postaju nematerijalne, duhovne, religiozne vrednosti. Nažalost, za ovu radikalnu promenu u usmerenosti, za život u drugoj polovini društvo nas ne priprema, ne postoji

vaspitanje za odraslo doba i starost, ukazuje Jung“ (Trebješanin, 2010: 78). Duhovna usmerenost ne znači postavljati neodmerene zahteve smislu života, tj. gajiti preterana očekivanja od duhovnosti i transcendencije, jer takav pristup govori o bekstvu od života, o neurotizujućem mehanizmu odbrane. Današnja popularna literatura samopomoći favorizuje takve tendencije pseudoduhovnosti. „Kada tražimo znakove, nađemo ih....Očigledni znakovi, rečiti znakovi, uznemirujući znakovi, sve što nastojimo da dokažemo na kraju se potvrdi, a našli bismo ih isto toliko kada bismo nastojali da dokažemo suprotno“ (Maluf, 2004: 20). Potrebna je, kako metaforički kaže filozof Markar (Odo Marquard). „dijetetika smisla“, to jest uzdržanost i trezvenost u očekivanjima od smisla (Marquard, 1991: 29). To znači da čovek treba da ostane prizemljen, usidren u svakodnevnom životu, svestan vrednosti malih doživljaja smisla u svakodnevi. Međutim, za razliku od „usrećujuće“ jeftine pseudoduhovnosti, kao pokušaju potiskivanja egzistencijalne strepnje, to znači i hrabrost da se toleriše odsustvo smisla. Istrpeti trenutke ili faze kad nas obuzme osećanje besmisla i apsurdna neotklonjiv je deo života - u mladosti, srednjem dobu i starosti - pa i onog najreligioznijeg, kako pokazuju lamentirajući psalmi u Bibliji, ili prolazak hrišćanskih mistika kroz „tamnu noć“ napuštenosti od Boga.

Zaključak

Osnovna briga čoveka tvrdi Frankl, nije kako da u životu pronade zadovoljstvo i izbegne bol, već kako da pronade smisao svog života. Čovekova sloboda ne znači osloboditi se od uslovljenosti, jer je uslovljenost neizbežna, već znači naučiti kakav stav zauzeti prema toj uslovljenosti. Zauzimanje stava prema patnji znači upražnjavati slobodu. Na taj način, čovek transcenduje svet u kome živi, zajedno sa svim njegovim nedaćama i negativnostima. Sa druge strane, čovek može živeti sadržaj pun života i zadovoljstava, a da ga opet oseća besmislenim, i obrnuto - u totalnoj beznadežnosti i haosu, čovek može pronaći neki smisao čak i ako ga naizgled nema (Frankl, 2009).

Prema Franklu, život čoveka do poslednjeg trenutka ne prestaje da sadržava smisao, jer čovek smisao ne pronalazi jedino kroz svoje postupke, već i kroz svakodnevno susretanje sa svim onim što je dobro, lepo i smisleno u svetu, a okružuje ga posredno ili neposredno.

Neke od teorija koje smo predstavili tek u obrisima, a pripadaju naučnim oblastima psihijatrije, psihologije i medicine, slične su filozofskim teorijama Bergsona, Tejara de Šardena, Bubera, Marsela i Tiliha. One pokazuju da sloboda izbora, odgovornost za svoje izbore i intersubjektivna dimenzija strukturišu iskustvo bivstvovanja i razvoja pojedinaca. Međutim, razvoj sledi jedinstvenu i slabo predvidljivu putanju koja oslobađa potencijal za rast u bilo kojoj životnoj dobi i koji god bio prethodni stepen razvoja. Pokazuje se da iskustvo rasta i razvoja kroz opadanja koja prate starost, predstavlja prvenstveno duhovni izazov i zadatak. Čovekova sposobnost da stvara ili otkriva smisao i u suočenju sa besmisлом je neograničena kada se otvori transcendenciji. Transcendenciju su filozofi, teolozi i psiholozi opisali kao intrapersonalno osećanje prisustva integrativnog središta u sebi, kao interpersonalno osećanje povezanosti sa drugima i/li prirodom i transpersonalno osećanje opštenja sa Beskonačnom i pripadnosti sveobuhvatnom.

Postoji veliki kontrast između obilja teorijskih radova koji sugerišu hipotezu rasta i razvoja tokom starosti i nedovoljnog broja istraživanja kojim bi se ona proverila. Odbacivanje tradicionalnih izraza transcendencije od strane naučnika i intelektualaca, intenziviranje egzistencijalne strepnje, viktimizacija starosti i posledična gerontofobija, kao i hegemonija pozitivističke paradigme u naukama, nesumnjivo su socio-istorijski faktori koji su zakočili razvoj empirijskih znanja o tom fenomenu (Moody, 1988).

Literatura

Bouffard, L.; Bastin, É. Lapiere, S. (1991). Extension temporelle des buts et âge chronologique au cours la vieillesse, *La revue canadienne du vieillissement / Canadian Journal on Aging*, 7, p. 417-430.

- Čokorilo, R. (2009): Duhovna inteligencija i međuljudska komunikacija, Škola biznisa naučnostručni časopis 1-2009, Visoka poslovna škola stručnih studija, Novi Sad.
- From, E. (1984). *Zdravo društvo*, Naprijed-Nolit-August Cesarec, Zagreb
- Gojković, V. (2010). *Psihologija ličnosti*, USEE – Unija fakulteta jugoistočne Evrope i Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić, Novi Sad.
- Jerotić, V. (1997). *Hrišćanstvo i psihološki problemi čoveka*, Bogoslovski fakultet Srpske Pravoslavne Crkve, Beograd.
- Korićanac, M. pojam duhovne inteligencije: <https://www.zivotizdravlje.net/novi-ja/duhovna-inteligencija?print=pdf-search>.
- L'écuyer, R. (1994): *Le développement du concept de soi de l'enfance à la vieillesse*, Les Presses de l'Université de Montréal.
- Maluf, A. (2004). *Baldasarovo putešestvije*, Laguna, Beograd.
- Marquard, O. (1991). *In Defense of the Accidental – Philosophical Studies*, Oxford University Press, New York – Oxford.
- Milivojević, T. (2016). Starost u krivom ogledalu: (pogled na) svet koji obešmišlja celovitost trajanja kroz životne dobi, *Javnost, stariji ljudi i mediji*, Fakultet za kulturu i medije Univerziteta „Džon Nezbit“ i Gerontološko društvo Srbije Beograd, str. 33-59.
- Moody, H.R. (1988). Toward a Critical Gerontology. The Contribution of the Humanities to Theories of Aging, in J.E. Birren & V. L. Bengston, dir., *Emergent Theories of Aging*, New York, Springer Publishing Co.
- Rajani, F. (2015). Theory of Gerotranscendence: an Analysis, *European Psychiatry*, Vol. 30, Supplement 1.
- Riegel, K.F. (1976). The dialectics of human development. *American Psychologist*, 31, p.689-699.
- Rüegger, H. (2005). Crise existentielle de la vieillesse? Le quatrième âge entre recherche de sens et perte de sens. https://organizerscongress.org/frontend/organizers/media/Cur17/cms/Referenten/Rueeegger_Heinz_FR.pdf
- Spirituality and Aging: A Guide for Seniors on Faith, Meaning, and Connection, <https://www.greatseniorliving.com/articles/spirituality>

Thomas, B. (2011). Gerotranscendence. <https://changingaging.org/aging101/gerotranscendence>

Tillich, P. (1967). *Le courage d'être*, Casterman, Bruxelles.

Tornstam, L (1997). Gerotranscendence : The Contemplative Dimension of Aging, *Journal of Aging Studies*, 11.

Trebješanin, Ž. (2010). Šta Jung zaista nije rekao, Službeni glasnik, Beograd.

Journey towards meaning: aging and spirituality

Summary: Combined advancement of medicine, technology, hygiene and total life conditions have contributed to significant lengthening of life expectancy. However, from the perspective of dominant values of Western societies, which were expanded globally (youth, beauty, energy, dynamics, productivity, efficiency, achievements, etc.), this period of functional decline seems as entirely meaningless. Aging is perceived as loss of less or more capabilities, burden and expense for the society and personal and social pathology. This paper present positions which suggest the possibility that the experience of decline at old age can have some gains, although not so apparent, which include vital, developing and usually neglected components. These benefits are insufficiently recognized by the modern scientific research. This paper deals with different aspects of spirituality, which could be connected to religion, but not necessarily. These characteristics are developed by aging, when a person reaches emotional, social and intellectual maturity and when (s)he can turn from striving for outside achievements to her or his inner world and connect with transcendence.

Key words: aging, spirituality, development, gerotranscendence, meaning.

Organizacioni uslovi i sindrom izgaranja kod socijalnih radnika⁴⁸

Apstrakt: Sindrom izgaranja ili profesionalno izgaranje predstavlja jedan od profesionalnih rizika za socijalne radnike. Sindrom izgaranja predstavlja negativni ishod dugotrajne izloženosti profesionalnom stresu i nepovoljnim uticajima u organizacionom kontekstu. Ovaj koncept se proučava u svetu od sedamdesetih godina dvadesetog veka. Od kraja devedesetih godina dvadesetog veka, prisutno je više članaka van američkog kontinenta. U ovom radu predstavićemo teorijsko određenje sindroma izgaranja kako ga vide različiti autori. Predstavićemo kako se manifestuje sindrom izgaranja kod socijalnih radnika i koje su faze u razvoju samog sindroma. Pored toga detaljnije ćemo analizirati organizacione faktore koji uslovljavaju i doprinose nastanku sindroma izgaranja kod socijalnih radnika.

Ključne reči: sindrom izgaranja, manifestacije sindroma izgaranja, socijalni radnici, organizacioni faktori

Sindrom izgaranja iz perspektive Maslak, Letrea i Šafelija

Ubrzo nakon Frojdenbergera, a kako autori navode, nezavisno od nje ga Maslak je sa svojim kolegama susrela ovaj termin u Kaliforniji, u toku opsežnih razgovora sa socijalnim radnicima. U tom periodu ona je bila istraživač u oblasti socijalne psihologije i interesovala se kako su socijalni radnici izlazili na kraj sa emocionalnim uzbuđenjima upotrebljavajući razne kognitivne strategije, kao što je npr. „ravnodušna zabrinutost“ (detached

47 Korespodencija vezana za rad, e-mail: emina.borjanic@asp.edu.rs

48 Rad je nastao na osnovu doktorske disertacije autorke

concern). Saznanja dobijena putem ovih razgovora pokazala su da se ovi radnici često osećaju emotivno iscrpljeni i da su razvijali negativne percepcije i osećanja prema svojim klijentima i pacijentima, kao i da su prošli kroz profesionalnu krizu kao rezultat ove emocionalne uznemirenosti. Ovi socijalni radnici su takvo stanje nazivali „sindrom izgaranja“ (Schaufeli, 2009), i omogućili da u svojim počecima razvoja koncepta sindroma izgaranja, simptomi budu vezani za profesionalce u pomagačkim profesijama. Kod ovih profesionalaca je sindrom izgaranja prvo postao vidljiv verovatno zato što se negativni stereotipi o klijentima nalaze u suprotnosti sa onim što se smatra profesionalnim stavom socijalnih radnika (Maslach et al., 1993). Polovina sedamdesetih godina dvadesetog veka, iz aspekta proučavanja sindroma izgaranja, predstavlja fazu u kojoj se koncept predstavlja stručnoj javnosti, gde se pišu prvi teorijski članci i raspravlja se o distinkciji sa drugim pojmovima.

Sledeća faza u razvoju saznanja o sindromu izgaranja i njegovom razumevanju, počinje osamdesetih godina dvadesetog veka, i predstavlja početak empirijskog istraživanja koncepta sindroma izgaranja. U tom periodu je razvijen i standardizovan instrument za merenje sindroma izgaranja MBI (Maslach Burnout Inventory) koji je konstruisan u skladu sa tadašnjom definicijom sindroma izgaranja. Maslach je definisala sindrom izgaranja kao trodimenzionalni sindrom, tako što je rekla da on predstavlja „sindrom emocionalne iscrpljenosti, depersonalizacije i smanjenog ličnog postignuća do kojeg može doći kod pojedinaca koji se bave nekom vrstom rada sa ljudima“ (Maslach, 2015:2). Kada govorimo o emocionalnoj iscrpljenosti, Maslach (2015) smatra da ona predstavlja samu srž sindroma izgaranja. Kada se profesionalac previše emocionalno angažuje, sa većim brojem klijenata u dužem vremenskom periodu može da počne da se oseća preplavljeno. Tada profesionalac više nije sposoban da odgovori emocionalnim zahtevima drugih i da se oseća krajnje iscrpljeno, što rezultira povlačenjem u sebe i pokušajima da se posao radi bez emocionalne angažovanosti. Družić Ljubotina i saradnici smatraju da se „emocionalna iscrpljenost odnosi na osećaj emocionalne „rastegnutosti“ i iscrpljenosti zbog kontakta s drugim

ljudima. Kada se emocionalne rezerve iscrpe, čovek više nije u stanju da se daje drugima“ (Družić Ljubotina i dr., 2014:13). Postoji mišljenje da socijalni radnici koji profesionalno izgaraju, ne nalaze zadovoljstvo u poslu, češće pružaju „loše“ usluge, skloni su apsentizmu i učestalije daju otkaz na poslu (Družić Ljubotina i dr., 2014). Ova emocionalna iscrpljenost izgleda kao zamor saosećanja, kao da profesionalci još uvek imaju želju da pomognu korisnicima ali ne mogu, nemaju snage ni volje za angažovanjem.

Depersonalizacija, „se odnosi na bezosećajan i ravnodušan odnos prema korisnicima. Ovaj negativan stav može prerasti u grubo, neosetljivo ili čak neprilagođeno ponašanje prema njima ili povlačenje od njih“ (Wills, 1986; navedeno u Družić Ljubotina i dr., 2014:13). Branković (2014) naglašava kako ne bi trebalo izjednačavati termin depersonalizacija kako ga Maslak i saradnici (1996) koriste, sa pojmom depersonalizacije kao psihijatrijskog poremećaja kako je određen u DSM-IV kategorizaciji (American Psychiatric Association, 1994)“. „DSM-IV definiše depersonalizaciju kao trajnu ili ponavljaju alteraciju percepcije selfa do stupnja gde je predstava osobe o njegovom ili njenom osećaju realnosti privremeno izgubljena. Pacijenti s ovim poremećajem mogu se osećati kao da su u snu ili da su odvojeni od svojih tela“ (Branković, 2014:8). Na osnovu ovde rečenog možemo da zaključimo da se kod profesionalca dešava promena u načinu na koji se gleda na korisnika i u rečniku kojim se oni opisuju, a koja ide iz pozitivnog ka negativnom određenju. Do depersonalizacije se lakše dolazi ako su profesionalci u radu okrenuti ka problemima sa kojima se korisnici susreću i svakodnevno žive, a ne obraćaju pažnju na njihove snage i potencijale.

Umanjeno lično postignuće “odnosi se na opadanje osećaja kompetencije i uspešnog postignuća u radu s ljudima, što može dovesti do ekstremnog osećaja neadekvatnosti, neuspeha, gubitka samopoštovanja, pa čak i depresije“ (Družić Ljubotina i dr., 2014:13). Ovaj aspekt profesionalnog izgaranja profesionalci mogu pomešati sa ličnim problemima, i na taj način ostaviti ovakva osećanja van odgovarajućeg konteksta.

Empirijska istraživanja koja su se sprovodila veću pažnju su pokazivala faktorima vezanim za posao, u odnosu na druge tipove varijabli. Pre-

ma oceni Maslak i Šafelija najznačajnija istraživanja sprovedena u tom periodu iznedrila su tri veoma značajna zaključka (Maslach et al 1993:8):

1. "nivo sindroma izgaranja izgleda sasvim stabilno kroz vreme, što navodi da je reč o hroničnom a ne akutnom stanju,
2. sindrom izgaranja vodi fizičkim simptomima, odsustvovanjima sa posla i promeni posla, i
3. konflikt uloga i nedostatak socijalne podrške od kolega i supervizora prethodi sindromu izgaranja“.

Ono što je još značajno za istraživanja iz perioda kasnih osamdesetih i početka devedesetih godina dvadesetog veka jesu istraživanja i saznanja dobijena u praksi koja su pokazala da sindrom izgaranja ne treba vezati samo za poslove koji uključuju rad sa ljudima. Prisustvo simptoma sindroma izgaranja primećeno je i kod menadžera, intelektualaca, preduzetnika, radnika i dr. Kako kaže Šafeli „u ovom opštijem obliku sindrom izgaranja je definisan kao stanje opšte iscrpljenosti u kojoj se pojedinac sa cinizmom odnosi prema svojoj profesiji i sumnja u svoje sposobnosti“ (Maslach et al., 1996, p. 20; navedeno u Schaufeli, 2009:206).

Sindrom izgaranja iz perspektive Široma i Kristensena

Sindrom izgaranja predstavlja jedan od najnepovoljnijih ishoda izloženosti profesionalnom stresu koji dugoročno gledano za posledicu može proizvesti zdravstvene probleme kod socijalnih radnika i šire. Autori koji se ne slažu sa načinom na koji su Maslak i saradnici odredili sindrom izgaranja, kao što su Pajns, Širom i Kristensen, u određivanju sindroma izgaranja, naglašavaju zamor i iscrpljenost kao ključne tačke za njegovo određenje. Ovi autori smatraju da sindrom izgaranja ima jednu ili dve dimenzije. Ono u čemu se slažu sa Maslak jeste da je osnova sindroma izgaranja emocionalna iscrpljenost. Slede definicije sindroma izgaranja koje su dali ovi autori:

- „Sindrom izgaranja predstavlja afektivno stanje sačinjeno od osećanja emocionalne iscrpljenosti, fizičkog zamora i kognitivne iznurenosti koje

predstavljaju pražnjenje energetske izvora/resursa kao posledica kumulativne izloženosti hroničnom radnom i životnom stresu“ (Shirom, 2003; navedeno u Armon et al., 2008:5).

- Pajns i Aronson su definisali sindrom izgaranja kao „stanje fizičke, emocionalne i mentalne iscrpljenosti uzrokovano dugotrajnom uključenošću u situacije koje su emocionalno zahtevne“ (Pines & Aronson, 1988, p. 9; navedeno u Kristensen, 2005:196)
- Kristensen naglašava da po njegovom mišljenju sindroma izgaranja nije samo zamor i iscrpljenost, već da je važan faktor dimenzija ličnosti. To je razlog zbog kojeg Kristensen ne daje samo jednu definiciju, već dešiniše sindrom izgaranja u odnosu na: ličnost, posao i druge ljude. Kaže da (Kristensen, 2005:197):
 - „Lični sindrom izgaranja jeste nivo fizičkog i psihičkog zamora i iscrpljenosti koju je osoba iskusila“.
 - „Sindrom izgaranja jeste nivo fizičkog i psihičkog zamora i iscrpljenosti koju je osoba iskusila na radnom mestu“ – ovo im omogućuje da prave distinkciju između umora koji je posledica problema sa zdravljem i unutar porodice, i umora vezanog za poslovno okruženje.
 - „Sindrom izgaranja u odnosu na klijente jeste nivo fizičkog i psihičkog zamora i iscrpljenosti koju je osoba iskusila u radu sa klijentima.“ – Kristensen naglašava da određenje zamora u odnosu na druge ljude pokriva široko područje i može da se odnosi na klijenta, pacijenta, korisnika, pripravnika, kolegu, studente i sl.

Širom je u svojem viđenju sindroma izgaranja pošao od Frojdenbergovog određenja da sindrom izgaranja predstavlja „postepeni gubitak idealizma, energije, smisla i ciljeva koje često doživljavaju ljudi koji se profesionalno bave pomažućim profesijama, a što predstavlja neposrednu posledicu uslova u kojim rade“ (navedeno u Petričković, 2010:397), a konceptualizaciju sindroma izgaranja bazirao je na Hobfolovoj „Teoriji konzervacije resursa“ (Conservation of Resources [COR] theory, Hobfoll, 1989, 1998) u čijoj osnovi je uverenje da ljudi imaju bazičnu motivaciju da dobiju, zadrže i zaštite ono što vrednuju. U ovoj teoriji, ono što ljudi

vrednuju, autori nazivaju resursima koji mogu biti materijalni, socijalni i energetski. Kod profesionalnog izgaranja dovode se u vezu samo energetski resursi, koji pokrivaju fizičku, emocionalnu i kognitivnu energiju. Osećanja emocionalne iscrpljenosti, fizičkog zamora i mentalne iznurenosti vide kao faktore sindroma izgaranja koji su u bliskom međusobnom odnosu (Hobfoll & Shirom, 2000) i koji mogu biti predstavljeni jednom ocenom sindroma izgaranja (navedeno u Shirom, 2003). Sindrom izgaranja ima veću verovatnoću da nastane kada su resursi u opasnosti od strane spoljašnjih uslova, kada su resursi izgubljeni jer su predstavljali odgovor na spoljašnju pretnju ali povratno nije dobijen očekivani rezultat, i kada se resursi investiraju da bi se dobili dodatni resursi. Kada pojedinac izgubi resurse on tada pokušava investiranjem dodatnih resursa da ublaži negativne posledice, ali tako u opasnost dovodi vlastite zalihe resursa i pravi prostor za profesionalno izgaranje. Pored toga uslovi pogodni za profesionalno izgaranje nastaju i kada pojedinac investira ali ne uspe da dobije dodatne resurse (Xanthopoulou et al., 2014).

Ovo su bila samo neka od promišljanja o sindromu izgaranja posmatrana iz različitih uglova gledanja na problem. Ono što je bitno jeste da su razmišljanja koja su izneli različiti autori i rezultati istraživanja koje su predstavili, dodatno podstakli Maslak i saradnike, ali i druge autore da promišljaju o sindromu izgaranja iz različitih perspektiva. Nisu im dopustili da se uljuljkaju u znanjima koja poseduju, a Hobfollom teorijom dobijen je kvalitetan okvir za razumevanje sindroma izgaranja.

Manje diskusije i razmimoilaženja postoji kada se razmatraju znaci koji se manifestuju kod profesionalaca koji su podlegli sindromu izgaranja. **Znaci prepoznavanja izgaranja** na poslu kod profesionalaca u zaštiti dece i mladih (Srna, 2011:202):

- „Na fizičkom planu: učestali bolovi u glavi, kostima i mišićima, vrtoglavica, mučnina, poremećaj sna, ishrane i seksualne želje, slabljenje imunog sistema (česte prehlade ili infekcije koje dugo traju).
- Na mentalnom planu: teškoće koncentracije i pamćenja, mentalna konfuzija i dezorijentacija, mentalna rigidnost, beg u maštanje.

- Na emocionalnom planu: emocionalna preosetljivost ili pak otupe-
lost, izražen strah, anksioznost, bes, tuga, krivica, bespomoćnost, promene
raspoloženja.
- Na planu ponašanja: stalne žalbe na posao, odsustvovanje sa pos-
la, napuštanje posla ili struke, povlačenje iz socijalnih odnosa do izolacije,
povećana upotreba alkohola, duvana, lekova, sklonost ka povredama, lako
gubljenje stvari.
- Na relacionom planu: nepoverenje u odnosima, netolerantnost,
okrivljavanje drugih, konflikti sa kolegama, bračni problemi.
- Na duhovnom planu: gubitak direkcije, ciljeva i svrhe života,
dovođenje u pitanje smisla života, preispitivanje religioznih uverenja (ljut-
nja na Boga), skepticizam.“

Mogli bismo reći da su simptomi izgaranja na poslu prikriveni i pod-
mukli. Oni jačaju postepeno ako se nastanak sindroma izgaranja ne prepoz-
na niti od strane kolega niti od samog profesionalca. U slučaju da ne dobije
preko potrebnu pomoć, profesionalac prolazi kroz faze razvoja/jaćanja sin-
droma izgaranja. Jačanje simptoma sindroma izgaranja karakteriše poste-
peno slabljenje energije kod profesionalca i opadanje motivacije da se radi
posao (Leiter, 2009). Sindrom izgaranja se ispoljava kroz četiri faze (Dedić,
2005, navedeno u Popov i dr, 2013, Penezić i dr, 2008; Srna 2011):

Prvu fazu čini entuzijazam, velika posvećenost poslu, velika energija,
nada, volja i nerealna očekivanja. Javlja se uvid kolike su potrebe korisnika
i kolika su ograničenja u pomoći koju možemo da pružimo. Srna kaže da je
ovaj uvid ono što vodi u drugu fazu.

Druga faza je faza stagnacije, javlja se psihička i fizička iscrpljenost,
slede teškoće u komunikaciji sa kolegama i prijateljima, razočaranost zbog
neadekvatnog odgovora na prethodno uloženi napor i trud, osobe postaju
emocionalno ranjive i nepoverljive. Srna kaže da je ovo vreme kada se javl-
jaju prvi psihosomatski simptomi stresa.

Treća faza je faza frustracije, usled koje sledi emocionalno povlačen-
je i izolacija koja se čini kao „spas“ iz prethodne faze, a nastaje prostor
za preispitivanje o vlastitoj efikasnosti na poslu i smislu zbog kojeg se taj

posao obavlja. Srna smatra da dolazi do porasta spoljašnje i unutrašnje tenzije, čije rezultate vidimo u pojavi sve većeg broja psihičkih i fizičkih tegoba koje se teško podnose.

Četvrta faza ili faza apatije, nju karakteriše gubitak samopouzdanja, potpuna nezainteresovanost za posao, kao i gubitak volje i želje da radi taj posao. Odnos prema korisnicima i kolegama postaje omalovažavajući i ciničan. U ovoj fazi se osoba odlučuje za promenu posla ili struke ili se problem još više produbljuje usled potpune demotivisanosti za obavljanje posla.

Maslak i Letre (1997) su redefinisali prethodno određenje sindroma izgaranja kao eroziju pozitivnog stanja svesti koju su nazvali angažovanost. Prema ovim autorima sindrom izgaranja nastaje kada se angažovanost iscrpi i „energija se pretvara u iscrpnjenost, uključenost se pretvara u cinizam, a efikasnost u neefikasnost“ (Schaufeli, 2008:214, Maslach et al., 2009). Ako razumemo da angažovanost određuju energija, uključenost i efikasnost koju predstavljaju tri činioca direktno suprotna određenju sindroma izgaranja, onda sagledana iz te perspektive, budućnost sindroma izgaranja leži u shvatanju da on čini negativni pol kontinuuma dobrobiti zaposlenih (Schaufeli, 2008, Maslach, 2011).

Organizacioni faktori vezani za sindrom izgaranja

Prema sprovedenim istraživanjima, najviše su se proučavali uticaji sredine u odnosu na sindrom izgaranja, jer zahtevno i nepodržavajuće radno okruženje uveliko doprinosi nastanku sindroma izgaranja kod socijalnih radnika. Ono što čini glavnu karakteristiku organizacionih faktora jeste, da profesionalac na njih nema skoro nikakav uticaj i na taj način oni podstiču osećanje bespomoćnosti i beznadežnosti. Pored toga, istraživanja su ukazala na značaj kako socijalni radnik vidi odnos između uloženog angažovanja i ishoda toga rada. Ako taj odnos nije u ravnoteži, tj. ne postoji reciprocitet, dolazi do povećanja stresa i sindroma izgaranja (Thomas, 2010).

Organizacioni faktori koji doprinose nastanku sindroma izgaranja prikazuje Tabela 1.

Tabela 1. Činioci radnog okruženja (Best Start Resource Centre, 2012:18)

Činioci radnog okruženja	
Činioci visokog rizika	Činioci niskog rizika
Nepostojeća ili nekonzistentno vođena politika i procedure	Jasna i konzistentno vođena politika i procedure
Primena istih pravila na različite načine za različite vrste zaposlenih	Pravedna i konzistentna primena pravila na sve zaposlene
Nedostatak resursa da bi se ispunila očekivanja	Aдекватni resursi da bi se ispunila očekivanja
Rukovodstvo ima problema sa donošenjem odluka	Rukovodstvo je sposobno da efikasno donosi odluke
Rukovodstvo nije sposobno/nije voljno da ispravi sopstvene greške	Rukovodstvo može i rado je da uvede konkretne mere kada napravi greške
Nema tolerancije za učinjene greške	Greške se vide kao mogućnost da se iz njih nauči nešto novo (izvuče pouka)
Nema priznanja za dobro odrađene poslove	Zaposlenima se odaje priznanja za dobro odrađen posao i oni se osećaju vrednima
Radnici se ne osećaju sigurno	Zaposleni se osećaju sigurno, ili ako uslovi nisu bezbedni preduzimaju se mere da se takvo stanje ukloni
Komunikacija je ograničena	Komunikacija je otvorena i problemi se rešavaju
Postoji atmosfera tajnovitosti	O problemima se raspravlja kada se pojave

Nikada se ne zna kada se može zapasti u nevolju	Nema iznenađenja
Nema uslova za rad u radnom okruženju	Uslovi za rad su dobri
Nema prilika (ili ih je jako malo) da se razmene iskustva i dobije podrška kolega	Podrška kolega je utelotvorena u organizacionu strukturu i dostupna je
Refleksivna praksa nije ukorenjena niti podržana od organizacije	Refleksivna praksa je standard organizacije

Za sve socijalne radnike bitno je da svi učesnici u radnom procesu na isti način razumeju procedure i da ih se na isti način pridržavaju. Pored toga, bitno je i da se primena procedura ne razlikuje od situacije do situacije, i ne varira. Politika službe i konzistentnost u načinu rukovođenja obezbeđuju sigurnost na radu, dok promene koje nastaju usled uvođenja novog oblika prakse ili usluge, ne ometaju funkcionisanje organizacije i na taj način pokazuje kako se služba i njeni zaposlenici nose sa promenama. Pravedna i konzistentna primena pravila na sve zaposlene treba da se primenjuje ne samo unutar jedne ustanove ili službe, već na nivou celokupnog sistema. Nije prihvatljivo niti stimulišuće za socijalne radnike da postoje „različita pravila igre“, pogotovo ne unutar jedne službe. Neophodno je postojanje adekvatnih resursa da bi se ispunila očekivanja. Osnovu čini dovoljan broj zaposlenih u skladu sa zahtevima, tj. brojem slučajeva. Pored toga, obzirom da je u našoj zemlji oblast socijalne zaštite u nadležnosti države koja nije u mogućnosti da obezbedi dovoljne finansijske resurse za pružanje adekvatnih usluga, od rukovodstva organizacija se očekuje da pokažu svoje menadžerske sposobnosti u aktivnostima pribavljanja dodatnih sredstava. Rukovodstvo je sposobno da efikasno donosi odluke i da nema nepotrebnog gubljenja vremena u predugačkim procedurama ili u neodlučnosti rukovodioca nespremnih da preduzimaju odgovornost. Ovome uveliko doprinosi decentralizacija ustanova socijalne zaštite dece i mladih. Rukovodstvo može i rado je da uvede korektivne mere kada napravi greške.

Ne opada poštovanje i poverenje prema rukovodiocima ako se vidi da su napravili grešku i priznali to, i potom preduzeli adekvatne korake. Poštovanje i poverenje opada ako se očigledne greške ne priznaju i ne pokušaju da se poprave nastale posledice. Rukovodstvo svojim primerima pokazuje zaposlenicima kakvo ponašanje je u službi prihvatljivo. Načinjene greške se vide kao mogućnost da se iz njih nauči nešto novo, da se izvuče pouka. Obzirom da ko radi taj i greši, nekada neke odluke koje su prvobitno delovale adekvatne, mogu se pokazati pogrešnim. Potrebno je konstatovati da je došlo do greške i pokušati naći novo rešenje i analizirati situaciju i izvući zaključke zbog kojih razloga se prvobitno rešenje nije pokazalo kao adekvatno. Zaposlenima se odaje priznanje za dobro odrađen posao i oni se osećaju vrednima. Unutar službe potrebno je poštovanje i vrednovanje zaposlenih i kvaliteta njihovog rada, uz odgovarajući sistem nagrađivanja koji deluje motivišuće i stimulišuće na profesionalce. Velike državne ustanove često nemaju sistem nagrađivanja i ponekad deluje da je poruka koju šalju svojim zaposlenima sledeća: da je najbolje radne aktivnosti svesti na minimum, jer i onaj koji radi minimalno i onaj koji se puno angažuje za svoj rad budu isto plaćeni, jer nema mogućnosti da se ostvare nikakve dodatne beneficije. Tada rukovodioci mogu upasti u zamku i profesionalce koji su i do sada bili više angažovani u svom poslu, dodatno opterećivati sa različitim zahtevima, ne vodeći računa da tako profesionalce guraju sa profesionalnom izgaranju. Zaposleni osećaju sigurnost, ili ako uslovi postanu nebezbedni, brzo se preduzimaju mere da se takvo stanje ukloni i prevaziđe, bez obzira da li su u pitanju fizički uslovi prostora u kojem se radi, epidemija neke bolesti ili fizički napadi od strane korisnika ili članova njihovih porodica. Komunikacija je otvorena i problemi se rešavaju. Za podržavajući i motivišući odnos između rukovodilaca i zaposlenih bitni su otvoreni razgovori o idejama i mogućim rešenjima, znači potrebna je otvorenost za inovacije i kreativnost, i verovanje u znanja drugih. U službi koja je podržavajuća prema svojim zaposlenima, o problemima se raspravlja kada se pojave i potrebno je da postoji visok stepen tolerancije prema različitim mišljenjima. Ako je potrebno treba tražiti i dodatnu pomoć kako bi se nastali problemi

rešili. Nema iznenađenja jer su pravila koja važe u službi jasna svima (postoji usaglašeno razumevanje), pripadnost političkoj partiji ili rođački odnosi ne stavljaju nikoga u privilegovani položaj, i pojedine odluke ne zavise od hira rukovodilaca. Uslovi za rad su dobri i zdravi, profesionalcima su obezbeđeni potreban materijal i sredstva za rad, ambijent je podržavajući i motivišući.

Podrška kolega je utelotvorena u organizacijsku strukturu i dostupna. Ako u ustanovi ili službi postoji međusobno poverenje i poštovanje, tada profesionalci unutar te službe mogu otvoreno da razgovaraju i da obezbeđuju kolegijalnu podršku jedni drugima. Rukovodioci svojim postupcima doprinose ovakvoj psihosocijalnoj klimi unutar službe. Jasna pravila u odnosu na mogućnost napredovanja, nagrada i korišćenja dodatnih edukacija, anuliraju kompetitivne i konfliktne odnose među zaposlenim profesionalcima. Refleksivna praksa treba da bude standard organizacije, što znači da su postavljeni ciljevi razmatraju iz različitih aspekata, da postoje vrednosti na kojima je taj cilj zasnovan, i da je prepoznat pravac kome on vodi. Bitno je da se ostvareni ciljevi analiziraju kao i sami postupci koji su doveli do ostvarenja tih ciljeva. Ovde bismo još mogli da dodamo i brigu o pojedincu, kao što je: razumevanje za tenziju koja može nastati između zahteva na privatnom i poslovnom planu; potrebno je voditi računa da pojedinca ne preopteretimo poslom, tj da podela posla na zaposlene bude ravnomerna; i, napokon, poželjna je osetljivost za socijalna pitanja zaposlenih (Bloom, 2006).

Maslak i Letre naveli su šest organizacionih faktora koji po njima u najvećoj meri doprinose nastanku sindroma izgaranja, a to su: obiman posao, kontrola, nagrada, zajednica, pravednost i vrednosti (Leiter et al., 1999:472). Mogli bismo zaključiti da postoji usaglašenost činiocima radnog okruženja koji su predstavljeni u Tabeli br 1. sa ovih šest organizacionih faktora koje predlažu Maslak i Letre. Ovo nam ukazuje da različiti autori na isti ili sličan način vide organizacione faktore koji doprinose nastanku sindroma izgaranja. Organizacione faktore koje smo analizirali prethodno, Srna je sistematizovala i dala koncizan pregled tih činica. Prema njoj or-

ganizacione faktore koji doprinose nastanku sindroma izgaranja možemo da grupišemo u četiri grupe koje zajedno čine jednu radnu sredinu. To su: uslovi rada, organizacija rada, međuljudski odnosi i korisnici usluga sistema socijalne zaštite, a bliže ih je odredila na sledeći način (Srna, 2011):

- „uslovi rada: neadekvatan radni prostor (pretrpan kolegama, stalna izloženost klijentima), nedostatak opreme za rad, loši mikroklimatski uslovi – slabo osvetljenje, buka, neodgovarajuća temperatura (zimi hladno – leti toplo);
- organizacija rada: preopterećenost poslom (mnogo radnih sati, teških slučajeva – malo pauze i odmora), vremenska stiska, nemanje lične kontrole nad radom i rezultatima rada, odgovornost bez odgovarajućeg uticaja i moći, nejasne uloge, zadaci i očekivanja, pravila, nedostatak edukacije i supervizije;
- međuljudski odnosi: loša psihosocijalna klima, kompeticija, rivalitet, konflikti u odnosu sa kolegama, slabost upravljačke strukture (rigidna, centralistička, nedovoljno priznanja i stimulacije);
- korisnici usluga: često ne mnogo saradljive, enormnih potreba, a neizmerno malih resursa, složenih problema za koje je teško pronaći i realizovati odgovarajuća rešenja“ (Srna, 2011:203).

O uslovima rada, organizaciji rada i međusobnim odnosima unutar službe smo govorili, iako nam je preostalo da naglasimo značaj supervizijske podrške, ali i mentorsko vođenje pripravnika. Što se tiče posebnosti koje određuju korisnike usluga sistema socijalne zaštite dece i mladih, njih karakterišu velike potrebe, traumatizovani korisnici i transgeneracijsaka traumatizovanost klijenata.

Ako organizaciju shvatamo kao mašinu, tada nas ne iznenađuje da ljudi koji direktno obavljaju posao bivaju zanemareni i ne dobijaju dovoljno pažnje. U takvom modelu su radnici deo mašinerije i kao takvi nemaju osećanja, uverenja i svoje mišljenje. Ako deo sistema zakaže, zamenimo taj deo novim, isto takav je postupak i sa zaposlenima (Bloom, 2011). Ako razmišljamo da stres nije faktor koji se nalazi u pojedincu ili okolini, već da se nalazi unutar neprekidnog procesa koji uključuje odnos pojedinca sa

njegovom okolinom, tada možemo da zaključimo da u zavisnosti od načina na koji mi procenjujemo te odnose, zavisi kako ćemo se nositi sa problemima koji mogu da nastanu u tim odnosima. „Način na koji pojedinac izlazi na kraj sa trzavicama na poslu je u velikoj meri određeno ličnim faktorima vezanim za osobenost posla i organizacionim faktorima. Bitno je naglasiti da stres ima jako malo veze sa obavljanjem samog posla. Ispostavlja se da su glavni izvori stresa na radnom mestu način na koji organizacija funkcioniše, i priroda odnosa među zaposlenima u tom radnom okruženju“ (Bloom, 2006:10). „Organizacija može ili da podupire i pospešuje naš radni elan ili da podupre i pospeši izgaranje na poslu. Organizacija ili služba sa nepodržavajućom administracijom, manjkom profesionalnih izazova, niskim platama, problemima u pružanju usluga i prevelikim brojem slučajeva ima sve preduslove da kod njenih zaposlenih dođe do pojave izgaranja na poslu“ (Osofsky, 2012). Specifičnost zaposlenja u državnoj upravi jeste da pruža mogućnost zaposlenja na neodređeno vreme, da su plate niske, da ne postoji sistem nagrađivanja i da manjka profesionalnih izazova. Prema pobrajanim faktorima rekli bismo da su ustanove i službe u Sistemu socijalne zaštite od onih koje doprinose nastanku sindroma izgaranja. Kao pozitivan faktor deluje da zaposlenje na neodređeno vreme profesionalcima pruža osećaj sigurnosti u materijalnom obezbeđenju vlastite porodice, dok sa druge strane dozvoljava profesionalcu da ostane pasivan iz aspekta moguće promene posla i da se održava u krugu preživljavanja.

Zaključak

Saznanja izneta u ovom članku govore da je sindrom izgaranja veoma kompleksan problem, koji zahteva kontinuirano praćenje i proučavanje. Njegov značaj je u tome što pored toga što negativno utiče na psihosocijalno funkcionisanje pojedinca, negativno utiče i na kvalitet pruženih usluga i zadovoljstvo korisnika. Ako se zapitamo kome trebaju znanja o sindromu izgaranja, odgovor je svima, od kreatora socijalne politike, rukovodioca

službi, rukovodioca organizacija, supervizora, do socijalnih radnika i profesionalaca iz drugih pomagačkih profesija. Prema iznetim podacima, deluje da preventivne aktivnosti profesionalaca uključenih u direktni rad sa korisnicima nije dovoljan i da postoji potreba za implementiranjem znanja o sindromu sagorevanja na svim nivoima kako bi preduzete preventivne mere bile koordinisane i usaglašene. Promocija zdravlja na poslu i dobrobit profesionalaca ne sme se izgubiti iz vida.

Literatura

American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders DSM-5*. Washington DC: American Psychiatric Association.

Armon, G., Shirom, A., Berliner, S., Shapira, I., Melamed, S. (2008). A Prospective Study of the Association Between Obesity and Burnout Among Apparently Healthy Men and Women. *Journal of Occupational Health Psychology*, Vol. 13, No. 1, 43–57.

Bloom, S. L. (2011). Trauma organized systems and parallel process. In N. Tehrani (ed) *Managing Trauma in the Workplace: supporting workers and organisations*. (pp 139-153).

<http://www.sanctuaryweb.com/Portals/0/Bloom%20Pubs/2011%20Bloom%20Traumaorganized%20systems%20and%20parallel%20process.pdf>, posećeno 11.05.2016.

Bloom, S. L. (2006). Human Service Systems and Organizational Stress, Thinking & Feeling Our Way Out of Existing Organizational Dilemmas, *CommunityWorks*, 2006, <http://sanctuaryweb.com/Portals/0/Bloom%20Pubs/2006%20Bloom%20Human%20Service%20Systems%20and%20Organizational%20Stress.pdf>, posećeno 06.06.2016.

Branković, I. (2014). Profesionalno izgaranje voditelja slučaja I karakteristike supervizijske podrške u centrima za socijalni rad. Neobjavljeni Master rad. Beograd: FPN.

Družić Ljubotina, O., Friščić, Lj. (2014). Profesionalni stress kod socijalnih radnika: izvor stresa i sagorijevanje na poslu. *Ljetopis socijalnog rada*, 21 (1), str. 5-32.

Kristensen, T. S., Borritz, M., Villadsen, E. and Christensen, K. B. (2005). The Copenhagen Burnout Inventory: A new tool for the assessment of burnout. *Work & Stress*, 19 (3): 192-107. Taylor & Francis http://www.academia.edu/9447461/The_Copenhagen_Burnout_Inventory_A_new_tool_for_the_assessment_of_burnout, posećeno 10.05.2015.

Leiter, M. P., Maslach, C. (2009). Nurse turnover: the mediating role of burnout. *Journal of Nursing Management*, 17, 331–339.

Maslach, C. (2015). *Burnout: The cost of caring*. Los Altos, CA: Malor Books.

Maslach, C., Leiter, M.P. (2009). Reversing Burnout: How to rekindle your passion for your work. *Stanford Social Innovation Review*, 3(4), pp 42-49.

Maslach, C., Schaufeli, W.B. (1993). Historical and conceptual development of burnout. In W.B. Schaufeli, C. Maclach & T. Marek (Eds). *Professional burnout: Recent developments in theory and research*. (pp 1-16). Washington, DC: Taylor & Francis.

Maslach, C. (2011). Burnout and engagement in the workplace: new perspectives. *The European Health Psychologist*, volume 13 issue 3.

Penezić, N., Drezgić, I., Lalić, B. (2008). Sindrom izgaranja kod MBA studenata, XIV Skup TRENDOVI RAZVOJA: "EFIKASNOST I KVALITET BOLONJSKIH STUDIJA" Kopaonik, 03. – 06 03. 2008. http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2008/radovi/Tema5/T5-14.pdf

Osofsky, J. D. (2012). Vicarious Traumatization and Work in Child Welfare Organizations: Risk, Prevention, and Intervention. *CW 360, Secondary Trauma and the Child Welfare Workforce*, Spring, pp http://ncwwi.org/files/Incentives_Work_Conditions/Secondary_Trauma_the_CW_Workforce_CW360.pdf, posećeno 07.04.2015.

Popov, B., Miljanović, M., Stojaković, M., Matanović, J. (2013). Work Stressors, Distress and Burnout: The role of Coping Strategies. *Primenjena psihologija*, Vol.6 (4), str 355-370.

Schaufeli, W. B., Greenglass, E. R. (2001). Introduction to Special Issue on Burnout and health. *Psychology and Health*. 2001, Vol. 16, pp. 501-510.

Schaufeli, W. B., Leiter, M. P. and Maslach, C. (2008). Burnout: 35 years of research and practice. <http://www.wilmarschaufeli.nl/publications/Schaufeli/311.pdf>, posećeno 19.10.2013.

Schutte, N., Toppinen, S., Kalimo, R., Schaufeli, W. (2000). The factorial validity of the Maslach Burnout Inventory-General Survey (MBI-SG) across occupational groups and nations. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 73, 53-66. <http://www.wilmarschaufeli.nl/publications/Schaufeli/130.pdf> posećeno 04.05.2016.

Shirom, A. (2003). Job-related bournout. In J. C. Quick & L.E. Tetrick (eds). *Handbook of occupational health psychology*. (pp.245-265). Washington DC: American Psychological Association.

Srna, J. (2011). Briga o pomagačima. U V. Išpanović- Radojković, (ur.) *Zaštita dece od zlostavljanja i zanemarivanja – primena opšteg protokola*. Beograd: Centar za prava deteta.

Thomas, C., Rose, J. (2010). The Relationship between Reciprocity and the Emotional and Behavioural Responses of Staff. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 23, 167-178.

Xanthopoulou, D., Meier, L. L. (2014). Daily burnout experience: critical events and measurement challenges. In Leiter, M. P., Bakker, A. B., Maslach, C. (2014) *Burnout at Work: a psychological perspective*. New York: Psychology Press, Taylor & Francis group.

Best Start Resource Centre. (2012). *When Compassion Hurts: Burnout, Vicarious Trauma and Secondary Trauma in Prenatal and Early Childhood Service Providers*. Toronto, Ontario, Canada: author.

http://www.beststart.org/resources/howto/pdf/Compassion_14MY01_Final.pdf, posećeno 22.03.2016.

Organizational factors and burnout in social workers

Summary: Burnout syndrome is one of the professional risks for social workers. Burnout syndrome is a negative outcome of long-term exposure to adverse effects in the organizational context. This concept is being studied in the world since the seventies of the twentieth century. Since the end of the 1990s, there are more articles outside of the American continent. In this article will be presented the theoretical determination of the Burnout as seen by various authors. It will be presented Burnout syndrome manifests in social workers and the stages in the development of the syndrome itself. In addition, organizational factors that condition and contribute to the development of Burnout syndrome in social workers will be analyzed.

Key words: burnout, burnout manifestation, social workers, organizational factors

*Gordana Pavlović*⁴⁹
Dom za penzionere i stara lica „Futog“

316.728-053.9(497.113)
Stručni rad

*Veselin Medenica*⁵⁰
Visoka škola socijalnog rada, Beograd

Aktivnosti svakodnevnog života kod ostarelih lica u odnosu na dominantni tip fizičkih disfunkcija⁵¹

Apstrakt: Cilj istraživanja je bio da se prikaže kakve su mogućnosti obavljanja aktivnosti svakodnevnog života (ASŽ) kod starijih lica u Domu za penzionere i stara lica „Futog“ u odnosu na dominantni tip fizičkih disfunkcija. Metod: Ispitani korisnici su dali saglasnost da budu ispitani. Korišćena je Raskova skala aktivnosti svakodnevnog života. U posebno konstruisani upitnik beležene su samo one dijagnoze koje su dovele do fizičke disfunkcije. Podaci o aktivnostima korisnika su uzete iz dokumentacije okupacionih terapeuta, na osnovu kojih je kreirano 6 studija slučaja. Nakon kreiranja studija slučaja, obradom podataka kreirana je lista zaključaka o tome kakvi su specifični problemi u oblasti ASŽ kod različitih tipova fizičkih disfunkcija. Rezultati i diskusija: ASŽ kod slabovidih starijih lica su smanjene. Aktivnosti u krevetu se mogu nesmetano odvijati, osim onih za posezanjem za predmetima na noćnom ormariću ili signalnim svetlom. Aktivnosti penjanja i putovanja su otežane zbog slabovidosti. Starija lica sa amputacijama donjih ekstremiteta aktivnosti penjanja i putovanja, kao i ustajanja i sedanja ne mogu da obavljaju. Osobe sa reumatoznim artritismom imaju otežano okretanje u krevetu, korišćenje toaleta, aktivnosti hranjenja, aktivnosti oblačenja. Ak-

49 gordana.pavlovic@asp.edu.rs

50 veselin.medenica@asp.edu.rs

51 Rad je nastao kao proizvod istraživačkog rada studenta Gordane Pavlović na predmetu Okupaciona terapija i fizička disfunkcija (Visoka škola socijalnog rada)

tivnosti hodanja, sedenja, penjanja i putovanja nisu moguće. Kod osoba sa dijabetesom mogu se javiti problemi sa vidom, a time su ugrožene aktivnosti kao i kod slabovidih osoba. Posledice šloga i neuroloških problema mogu se takođe odraziti na ASŽ kod osoba sa dijabetesom. Kod osoba sa cerebralnom paralizom glavni problemi su okretanje na stomak, toaletne aktivnosti, hranjenje, oblačenje, hod, edukabilnost. Staračka nagluvost dovodi do problema u komunikaciji, socijalizaciji. Kod osoba sa Alchajmerovom bolešću do nekog momenta može obavljati sve ASŽ samostalno. Kako bolest je progresivna, nastaju problem prilikom održavanja lične higijene (brijanje), ishrana (upotreba viljuške), oblačenje (zakopčavanje dugmića). Aktivnosti svakodnevnog života kod multiple skleroze zavise od stadijuma bolesti a problem se kreću od minimalnih do teških.

Ključne reči: fizička disfunkcija, aktivnosti svakodnevnog života, okupaciona terapija

Uvod

U današnje vreme, u celom svetu, posvećuje se sve više pažnje starijim ljudima. Donose se deklaracije o položaju i pravima starih lica, uvode se reforme i menja se odnos društva prema starim licima. Pored porodice, brigu o toj populaciji vode i lokalne i šire društvene zajednice, nevladine organizacije i privatni sektor. Razvija se sistem socijalne zaštite starih lica i podstiče se „aktivno starenje“ što znači da su stara lica uključena u sve društvene tokove, da biraju svoj stil života, da vode samostalan život u porodičnom okruženju dokle god to mogu, a da o smeštaju u institucije sami donose odluke. Potrebno je omogućiti kvalitetan život starijih lica, poštovati njihove potrebe, prava i interese iako starenjem opada nivo socijalne integracije zbog opadanja fizičkih funkcija.

Zbog smanjenja fizičkih funkcija dolazi do smanjenja aktivnosti svakodnevnog života. Aktivnosti svakodnevnog života (ASŽ) jeste izraz koji označava osnovne aktivnosti potrebne u dnevnom životu, kao i način na

koji su ove aktivnosti povezane sa konkretnom okolinom pojedinca (Estes, 2001).

Procena funkcionalne sposobnosti često uključuje procenu sposobnosti pojedinca u obavljanju različitih aktivnosti svakodnevnog života. Postoji više vrsta skala procene ASŽ, ali se one uglavnom svode na procenu aktivnosti vezane za hranjenje, ličnu higijenu, kretanje unutar i van kuće, manipulativne aktivnosti. Samostalnost pomaže poboljšanju kvaliteta života i kod čoveka stvara nezavisnost. Kod starijih osoba najbitnije je omogućiti im da se brinu sami o sebi dokle god to mogu, odnosno raditi na očuvanju njihovih funkcionalnih sposobnosti i zdravlja (Van Tilburg, 1998). Svrha programa aktivnosti svakodnevnog života jeste podučiti pojedinca da izvršava, u granicama svoje fizičke sposobnosti, maksimum svojih aktivnosti svakodnevnog života.

U Domu za penzionere i stara lica „Futog“ smešteni su korisnici sa raznim vrstama fizičkih disfunkcija koje su izazvane raznim oboljenjima koja su stečena, pogotovo u starosti, ali ima i onih čija su oboljenja urođena. Cilj istraživanje je bio da se prikaže kakve su mogućnosti obavljanja aktivnosti svakodnevnog života (ASŽ) kod starijih lica u Domu za penzionere i stara lica „Futog“ u odnosu na dominantni tip fizičkih disfunkcija i kakve uslove za rehabilitaciju i rehabilitaciju imaju.

Metodologija

U Domu za penzionere i stara lica „Futog“ živi 268 korisnika. Svrstani su u tri kategorije: nezavisni (mogu samostalno da obavljaju aktivnosti svakodnevnog života), poluzavisni i zavisni (ne mogu samostalno da obavljaju aktivnosti svakodnevnog života). Poluzavisni i zavisni korisnici, kojih ima 198, imaju fizičke disfunkcije.

Utvrđeno je koji su najčešći tipovi prisutnih fizičkih disfunkcija. Na osnovu toga izvršen je odabir po jednog korisnika iz 6 grupa najzastupljenijih fizičkih disfunkcija. Odabrani su korisnici sa: kataraktom, reumatoidnim ar-

tritisom, dijabetesom, cerebralnom paralizom, staračkom nagluvošću i multiplom sklerozom. Kreirano je 6 studija slučaja. Za potrebe kreiranja studija slučaja korišćen je Raskov upitnik aktivnosti svakodnevnog života i posebno konstruisan upitnik za beleženje podataka o osnovnim demografskim karakteristikama i zdravstvenom stanju korisnika. Intervjuisano je šest korisnika koji imaju više od 65 godina. Korišćeni su i podaci iz medicinske i dokumentacije okupacionih terapeuta. Svi intervjuisani korisnici su dali pisanu saglasnost da učestvuju u istraživanju.

Rezultati i diskusija

Ispitanik 1

Korisnik ima dijagnozu *catharacta sensilis* zbog koje je došlo do teške slabovidosti. Vidi samo obrise. Boje ne vidi, nego samo nijanse. Predmete nepravilnog oblika ne može da razazna (Npr. za baru ne zna dali je bara ili rupa. Za njega je to samo tamnija fleka na asfaltu, za koju ne zna šta predstavlja.). Pokretan je.

On vrši sve aktivnosti u krevetu, što znači da može da leži, sedi, okreće se na bokove, stomak i uspravlja u sedeći stav. Može da uzme predmete sa noćnog stočića, ali oni moraju biti poređani na određeni način tako da on zna gde se šta nalazi. Može da rukuje signalnim svetlom iznad kreveta, ali ga napipava. Rukuje jastukom i pokrivačem.

Toaletne aktivnosti uglavnom obavlja sam. Može da se očešlja, opere zube četkicom, koristi slavinu i pere i suši ruke i lice. Sam se brije žiletom. Napipavanjem, uz pomoć četke nanosi pastu za brijanje i po osećaju se brije. Tu aktivnost radi svakodnevno i to veoma vešto. Gusku koristi noću da ne mora da ustaje iz kreveta jer mu je teško da dođe do toaleta, a da ne probudi korisnike koji su sa njim u sobi. Ne može sam da se okupa jer je nesiguran pri ulasku i izlasku iz kade, ima stah od klizanja i saginjanja pri pranju donjih ekstremiteta. Boji se da ne izgubi ravnotežu.

Aktivnosti hranjena vrši sam. Koristi escajg. Čašu ili šolju uzima sam

kada je prethodno napipa. Da bi koristio slamčicu, ona mora biti stavljena u čašu, inače ne može sam da je stavi.

Aktivnosti oblačenja može da izvrši sam. Sam oblači potkošulju i donji veš. Košulju sam zakopčava počevši od gornjeg dugmeta. Može sam da obuče pantalone, sako, čarape, kao i cipele. Ormar otvara sam, ali nije siguran u odabir garderobe pa mu je za to potrebna pomoć.

Sam se potpisuje i misli da to dobro radi, ali je potpis veoma nejasan, slova piše jedno preko drugog, ne piše po liniji i zbog toga na službena dokumenta insistiramo da stavlja otisak prsta. On se ne slaže sa tim, jer smatra da je potpis čitak, da ga je on iako teško slabovid dobro izvežbao u čemu mu je pomagao rođak. Neke manuelne aktivnosti izvršava sam. Može da koristi upaljač, dok šibice ne može, koristi džepnu maramicu, telefon, radio, metalni novac jer vrednost razaznaje po veličini kovanice, sam pali i gasi svetlo, ali ne može da koristi sat, ne čita dnevnu štampu i knjige i ne može sam da plati račun papirnim novcem jer ne vidi brojeve na novčanici.

Korisnik otvara vrata, prolazi kroz njih i zatvara ih bez ičije pomoći. Može sam da hoda na otvorenom, ali mu je potrebna pomoć oko uočavanja prepreka na putu. Može da nosi teret u rukama.

Sam ustaje i seda na krevet, ustaje i seda na stolicu koja je udaljena od stola, ali to može da uradi i na stolici koja se nalazi pored stola, odnosno može da je pomeri i sedne, može da sedne i ustane sa toaleta ali uz pomoć držača jer je nesiguran i ima strah od gubitka ravnoteže. Smatra da može sam da složi odeću i da tu radnju uredno obavlja, ali za to mu je ipak potrebna pomoć. Može sam da uđe u auto i iz njega izađe. Na pod seda sam prethodno opipavajući nogama tlo, ali ne može sam da ustane zbog nesigurnosti i straha da će izgubiti ravnotežu.

Može sam da se penje i spušta niz stepenice pri tom koristeći ogradu, veoma pažljivo i napipavajući nogama tlo i stepenice. Ta radnja dugo traje, pa uvek koristi lift. Može da hoda niz ulicu uz pratnju koja mu sugeriše na prepreke na putu. Štap ne koristi. Ne može da uđe i izađe iz autobusa.

Korisnik (87) je smešten u kategoriju zavisnih korisnika. Iako on smatra da veliku većinu aktivnosti svakodnevnog života može sam da

obavlja, stručni tim (socijalni radnik, lekar, psiholog i okupacioni terapeut) je procenio da je njemu potrebna pomoć od koje zavisi. Nesiguran je u obavljanju mnogih radnji, odbija pomoć, ali je veoma pažljiv. Odbija da prihvati tešku slabovidost koju je dijagnostifikovao oftalmolog. Na pitanje da oceni svoj vid od jedan do pet, on je dao ocenu tri, što nije realno. Svoju slabovidost vešto prikriva raznim izgovorima. Kako je korisnik ostarelo lice, u dogovoru sa stručnim timom pomoć mu se pruža diskretno i postepeno se radi na tome da mu se probudi svest o teškoj slabovidosti. Uključen je u kulturno-zabavne aktivnosti okupacione terapije, odnosno u muzičku i poetsku sekciju. Slabovidost ga ne ometa u druženju sa drugim korisnicima. Ima sopstvene mehanizme kojima donekle može samostalno da obavlja svakodnevne životne aktivnosti. Ne ume da čita Brajevo pismo i s obzirom na godine, nije zainteresovan da nauči.

Ispitanik 2

Korisnica ima dijagnozu *rheumatoides arthritis*. Odstranjeno joj je jedno stopalo zbog gangrene koja je nastala. Koristi elektromotorna invalidska kolica. Šake su iskrivljene. Došlo je do nepokretnosti zglobova u šakama i prstima na rukama.

Može da obavlja aktivnosti u krevetu: da leži i sedi, okreće se na bokove, rukuje jastukom i pokrivačem koji joj je prethodno namešten, uspravlja se u sedeći stav, za predmetima na noćnom stočiću poseže uz pomoć obe ruke, koristi signalno svetlo, ali ne može u krevetu da se okrene na stomak, niti iz tog položaja da se vrati u prethodni.

Lako se kreće u invalidskim kolicima (napred, nazad i okret) jer su na električni pogon i modifikovana su za njene mogućnosti i potrebe. Sama prelazi sa kreveta u kolica i obrnuto. Nema poteškoća pri prelasku sa kolica na stolicu i sa stolice na kolica. Ne može da koristi toalet. Otežano slaže odeću. Može da pređe iz kolica u auto i da izađe iz njega, ali visina sedišta u automobilu mora biti iste visine kao i sedišta u invalidskim kolicima. Ove aktivnosti je savladala uz pomoć fizioterapeuta.

Toaletne aktivnosti obavlja sama. Sama se češlja, pere zube četkicom,

okreće slavinu uz pomoć obe ruke, pere i suši ruke i lice, telo i ekstremitete, sama se tušira jer može sama da pređe iz invalidskih kolica u toaletna i obrnuto. Ne može da se šminka zbog problema sa šakama. Koristi pelene.

Može da koristi kašiku i viljušku, ali nož ne može da koristi za sečenje. Čašu ili šolju koristi uz pomoć obe ruke. Može da koristi slamčicu.

Aktivnosti oblačenja ne može sama da obavlja, izuzev oblačenja čarapa i suknje na gumu. Pantalone i obuću ne nosi.

Od manuelnih aktivnosti sama, bez ičije pomoći vadi cigarete iz kutije i koristi upaljač, ali samo onaj koji se pali na pritisak. Sama piše ime i prezime, čita knjige i dnevnu štampu, koristi džepnu maramicu, koristi telefon, radio, sama plaća račune u prodavnici metalnim i papirnim novcem, svetlo pali i gasi sama samo ako prekidač može dohvatiti dok sedi u invalidskim kolicima. Ne može da stavi sat na ruku.

Korisnica ne može da stoji na nogama, pa tako ne može da upražnjava aktivnosti hodanja. Prigradski autobusi nemaju platformu za invalidska kolica, pa iz Futoga ne može autobusom da putuje u Novi Sad na specijalističke preglede. Za putovanje koristi specijalni taksi za osobe sa invaliditetom ili transport Hitne pomoći.

Korisnica (65) je svesna svoje bolesti i svojih mogućnosti. Dobro se adaptirala na fizičke promene svog tela i kolektivni smeštaj. Svakodnevno saraduje sa fizioterapeutima koji su joj pomogli da savlada mnoge aktivnosti svakodnevnog života: upravljanje kolicima, prelaska iz kolica na krevet, stolicu ili toaletna kolica i obrnuto, okreće slavinu, da se oblači, piše, ulazi u auto. Svoje znanje o tome prenosi drugim korisnicima koji su tek došli u kolektivni smeštaj. Veoma je strpljiva dok radi sa novim korisnicima koji takođe koriste invalidska kolica. Mnogim nepokretnim korisnicima pomaže odlazeći u prodavnicu i kupujući im neophodne namirnice. U okupacionoj terapiji je angažovana u muzičkoj i poetskoj sekciji. Uključena je u kreativnu radionicu i radionicu ručnog rada, ali zbog problema sa šakama ne može ništa da stvara. U tim radionicama pomaže ostalim korisnicima da im donese, prinese ili pridrži materijal i radove. Veoma je društvena. Redovno posećuje kulturno-zabavne sadržaje. Na telefonu koristi internet pretraživač pa se

tako informiše i istražuje. Često ide u posetu ćerki. Knjige ne može da čita jer ne može da okreće stranice. Korisnica je zadovoljna i svakodnevni život joj je veoma ispunjen.

Ispitanik 3

Korisnica su postavljene dijagnoze *diabetes melitus i cataracta senilis*. Jedno oko je operisala, a sada čeka operaciju drugog. Nema donje ekstremitete od kolena na dole zbog primarne bolesti koja je izazvala gangrenu. Koristi mehanička invalidska kolica.

Sve aktivnosti u krevetu može sama, bez problema da obavlja: leži, sedi, okreće se na bokove, stomak, rukuje jastucima, pokrivačem, uspravlja se u sedeći stav, poseže za predmetima na noćnom ormariću i rukuje signalnim svetlom.

U kolicima se lako kreće: napred, nazad i okreće. Može da otvori vrata, prođe kroz njih i da ih zatvori. Sa kreveta sama prelazi u kolica i obrnuto. Isto je i sa prelaskom na stolicu i sa stolice na kolica. Koristi toalet jer uz pomoć držača može sama da sedne na toalet i sa njega se vrati na kolica. Sama prelazi iz invalidskih kolica u toaletna kolica za kupanje i obrnuto. Ne može samostalno iz kolica da uđe u auto ili da iz njega izađe.

Sve toaletne aktivnosti sama obavlja: češlja kosu, pere zube četkicom, šminka se, okreće slavinu, pere i suši ruke i lice, telo i ekstremitete i tušira se koristeći toaletna kolica. Aktivnosti hranjenja obavlja sama. Koristi escajg, čašu, šolju, slamku, nož.

Aktivnosti oblačenja joj ne prave poteškoće. Nema problema pri obavljanju manuelnih aktivnosti. Može da se potpiše, koristi sat, rukuje upaljačem, cigaretama, čita knjige i dnevnu štampu, koristi džepnu maramicu, telefon, radio, TV, rukuje metalnim i papirnim novcem. Kao prevoz, jedino može da koristi transport Hitne pomoći.

Korisnica (70) je svesna svog zdravstvenog stanja, ali ga teško prihvata, naročito posle amputacije druge potkolenice. Veoma je uredna i mnogo vremena posvećuje ličnoj higijeni. Fina motorika ruku je dobro razvijena. Odbija da koristi usluge fizioterapeuta. Utehu je našla u brizi o mlađoj

korisnici koja ima *down syndrome*. Odbija sve aktivnosti u okupacionoj terapiji. Jedini zadatak koji je prihvatila od strane okupacionih terapeuta je da vodi brigu o dekoraciji i uređenju sobe u kojoj živi i odeljenja na kojem se nalazi. Ne posećuje kulturno-zabavne sadržaje. Odbija psihoterapiju, ali psiholog indirektno radi na poboljšanju njenog psihičkog stanja što veoma otežava i usporava njegov rad. Veoma je zatvorena. Nema srodnike i niko je ne posećuje.

Ispitanik 4

Korisnik ima dijagnozu *paralysis cereбрalis*. Zahvaćene su obe ruke i noge. Otežano se kreće, koristi mehanička invalidska kolica umesto hodalice. Ima problem sa govorom. Postoji i određen stepen intelektualne omećenosti.

Aktivnosti u krevetu obavlja sam, osim okretanja na stomak. Može da leži, sedi, okreće se na bokove, rukuje jastukom, pokrivačem, poseže za stvarima na noćnom ormariću i rukuje signalnim svetlom. Invalidska kolica ne ume pravilno da koristi i odbija da to nauči. Za sada to nije problem jer još uvek može da hoda koristeći kolica kao hodalicu.

Smatra da može sam da obavlja sve toaletne aktivnosti osim brijanja. Ima slabo razvijene higijenske navike, pa je osoblje na odeljenju prinuđeno da ga podseća i opominje. Sam se češlja, pere zube, okreće slavinu, pere i suši ruke i lice. Sam pere i suši telo i ekstremitete i tušira se, ali to ne radi dovoljno dobro, pa negovateljice to moraju ponovo da urade uz njegovo veliko nezadovoljstvo. Može sam da koristi escajg, ali ne može da koristi nož za sečenje. Kao i samostalno kupanje, ne prihvata da ne može sam da koristi nož. Da bi se problem rešio, njemu se uvek servira isečena hrana. Rukuje šoljom, čašom i slamkom. Sam oblači donji veš i potkošulju. Košulju ne može da zakopča, pa je ne nosi. Nosi majice i džempere koji se oblače preko glave. Može da obuče čarape i cipele koje se ne pertlaju. Sam oblači jaknu. Korisnik je nepismen, pa ne ume da napiše svoje ime i prezime i ne čita knjige i dnevnu štampu. Može da rukuje satom, upaljačem, cigareta-ma, džepnom maramicom. Sam može da upali svetlo. Koristi telefon, radio

i TV. Kada bi znao vrednost novčanice, mogao bi da ih koristi (i metalni i papirni novac).

Sam otvara vrata, prolazi kroz njih i zatvara ih. Hoda na otvorenom gurajući kolica, ali ne može da nosi teret u rukama. Sam ustaje i seda na krevet i stolicu. Može da ustane i sedne na stolicu koja se nalazi pored stola. Može da ustane i sedne na toalet. odeću ne može uredno da složi. Ulazi i izlazi iz auta sam. Ne može da sedne na pod niti da ustane sa njega.

Ne može da se penje i spušta niz stepenice, ulazi ili izlazi iz autobusa. Može da se sam uz pomoć kolica kreće na ulici i dvorištu. Korisnik (67) nije svestan svojih fizičkih disfunkcija i ne može to da razume zbog intelektualnog deficita koji je prisutan. Nerado prihvata pomoć negovateljica i drugog osoblja. Svakodnevno je uključen u fizikalnu terapiju, ali ne prihvata nove vidove terapije, nego stalno praktikuje terapiju koju je dobio pre nekoliko godina. Uključen je i u okupacionu terapiju. Radi vežbe za finu motoriku: bockalice, slagalice. Društven je i aktivan u igranju domina (druge društvene ne ume da igra). Prisustvuje radionicama u okviru radne terapije gde pomaže korisnicima u izradi upotrebnih predmeta: secka sunder, namotava vunu, pridržava, dodaje materijale i alat. Rado posećuje kulturno-zabavne sadržaje. Kako se korisnik nalazi u ustanovi preko 25 godina mogao je mnogo više da utiče na svoje fizičke disfunkcije da je usvajao savete stručnih radnika i njegove aktivnosti svakodnevnog života bi bile kvalitetnije.

Ispitanik 5

Korisnik ima dijagnozu *presbyacosis* (staračka naglupost), ali i *morbis alzheimer* u drugom stadijumu. Sporazumevanje je otežano jer je došlo do teške nagluposti. Korisnik ne koristi slušni aparat. Govor je normalan i izražajan. Sve aktivnosti u krevetu obavlja bez problema. Može da leži, sedi, okreće se na bokove, stomak, rukuje jastukom, pokrivačem, uspravlja se u sedeći stav, poseže za predmetima na noćnom ormariću, rukuje signalnim svetlom. Ima veoma razvijene higijenske navike. Sam češlja kosu, pere zube četkicom, okreće slavinu, pere i suši ruke i lice, ali ne može sam da se obrije, pere i suši telo i ekstremitete i ne tušira se sam. Koristi toalet. Pomoć mu je

potrebna jer zaboravi šta je hteo da uradi ili da opere pojedine delove tela. Nije mu dozvoljeno samostalno brijanje da se ne bi povredio. Sam izvršava aktivnosti hranjenja. Koristi kašiku, viljušku i nož. Rukuje slamkom, čašom i šoljom. Sam oblači donji veš i potkošulju, pantalone, jaknu, čarape i cipele, ali ne može sam da zakopča košulju, pa zbog toga nosi majice i džempere.

Ima vrlo lep rukopis, čita knjige i dnevnu štampu, koristi ručni sat i džepnu maramicu. Može da upali i ugasi svetlo. Sam otvara vrata, prolazi kroz njih i zatvara ih. Samostalno hoda na otvorenom i može da nosi teret u ruci. Nema problema sa ustajanjem i sedanjem na krevet i stolicu, pa ni sa onom koja se nalazi pored stola. Nesmetano ustaje i seda na toalet. Pedantno slaže odeću. Može da uđe i izađe iz auta. Ne može da sedne na pod i ustane sa njega.

Aktivnosti penjanja i putovanja nesmetano obavlja. Često putuje, a putovanje je moguće jedino uz pratnju. Korisnik (76) koji je oboleo od Alchajmerove bolesti ima i staračku naglupost u podmaklom stadijumu. Nije svestan svih svojih fizičkih disfunkcija, pa tako kaže da ga sluh nikako ne služi, ali ga zato služi pamet. Uključen je u fizikalnu terapiju, puno šeta, ali zbog nagluposti izbegava društvo. Ne posećuje kulturno-zabavne sadržaje jer mu to ne prija. Voli da čita knjige i dnevnu štampu. Ima veoma izražene higijenske navike. Fina motorika je dobro razvijena. Kulturne navike su dobro razvijene. Deca ga često vode kući i to mu jako prija.

Ispitanik 6

Korisnica ima dijagnozu *sclerosis multiplex*. Teško se kreće. Koristi štap. Ima spazam u mišićima nogu, iskrivljenu kičmu i bolove u kičmi zbog nepravilnog hoda. Koristi štap pri kretanju. Korisnica može da leži, ali pri sedenju u krevetu mora imati oslonac zbog problema sa kičmom. Ne može da se okrene na levu ili desnu stranu. Leži isključivo na stomaku. Uspravlja se u sedeći stav, poseže za predmetima na noćnom ormariću i rukuje signalnim svetlom. Ima veoma izražene higijenske navike. Sama se češlja i pere zube četkicom. Puno vremena provodi šminkajući se i lakirajući nokte. Sama okreće slavinu, pere i suši ruke i lice, ali ne može sama da pere i suši

telo i ekstremitete i da se istušira. Koristi toalet. Koristi escajg. Sama može da seče nožem. Rukuje čašom, šoljom i slamkom.

Sama oblači potkošulju, donji veš, pantalone, čarape, jaknu. Nema problem sa zakopčavanjem dugmića na košulji. Cipele ne nosi jer joj stežu nogu i zbog toga isključivo nosi papuče. Može da napiše svoje ime i prezime (veoma čitko), rukuje satom, šibicom, upaljačem, cigaretama, čita knjige i dnevnu štampu, koristi džepnu maramicu, pali i gasi svetlo, koristi telefon, radio, TV i rukuje metalnim i papirnim novcem.

Sama otvara vrata, prolazi kroz njih i zatvara ih. Na otvorenom hoda uz pomoć štapa, ali ne može da hoda sa teretom. Može da ustane i sedne na krevet ili stolicu. Ustaje i seda na stolicu pored stola. Sama ustaje i seda na toalet koji ima podizač visine toaleta. Slaže svoju odeću i to veoma precizno. Sama ulazi u auto, ali mora ući sa desne strane da bi ušla prvo levom nogom, a zatim rukama ubaci desnu nogu. Iz auta izlazi tako što rukom prvo rukom izbaci desnu nogu. Može da sedne na pod, ali ne može da ustane. Otežano se penje i spušta niz stepenice. Uz pomoć štapa šeta niz ulicu. Autobus ne može da koristi.

Korisnica (65) je svesna svojih fizičkih disfunkcija. Trudi se da samostalno obavlja što više aktivnosti svakodnevnog života. Ima veoma razvijenu finu motoriku. Ukjučena joj je fizikalna terapija. Trudi se da očuva preostale fizičke funkcije i veoma vodi računa o sebi. Ne može biti uključena u grupni rad okupacione terapije jer ne može dugo da sedi, ali je svoje vreme upotpunila izradom sitnih figurica od gline, čitajući knjige, radeći manikir i lakiranjem noktiju, kao i is crtavanjem detalja na noktima sebi i korisnicama koje to žele. Te aktivnosti obavlja u svojoj sobi jer je nameštaj prilagodila svojim mogućnostima i potrebama. Sobu je preuredila nameštajem i detaljima iz svog stana tako da može da se prijatno oseća. Društvena je, voli muziku i društvo, ali zbog problema sa kičmom ne može dugo vremena da provodi u društvu. Aktivnosti svakodnevnog života i fizičke disfunkcije kod korisnika doma i okupacionoterapeutske preporuke.

Aktivnosti svakodnevnog života kod slabovidih starijih lica su smanjene. Bitnu ulogu ima i stepen oštećenja čula vida. Slabiji stepen oštećenja

omogućava osobi da kvalitetnije obavlja aktivnosti svakodnevnog života, odnosno veći broj tih aktivnosti. Aktivnosti u krevetu se mogu nesmetano odvijati, osim onih za posezanjem za predmetima na noćnom ormariću ili signalnim svetlom. Slabovidost onemogućava direktno hvatanje predmeta na noćnom ormariću ili prekidača za signalno svetlo. Neke od toaletnih aktivnosti se mogu samostalno obavljati, ali je za to potrebna vežba i prilagođavanje na novonastalu situaciju: ne koristi se čulo vida, nego čulo dodira. Isto se odnosi i na aktivnosti hranjenja. Dobrom organizacijom prostora i vežbom, aktivnosti oblačenja se mogu samostalno upražnjavati. Odeća bi trebala biti jednostavna za oblačenje: da se ne mora zakopčavati ili pertlati. Pojedine manuelne aktivnosti se ne mogu upražnjavati: rukovođenje satom, knjigom, novinama. Pisanje nije moguće zbog stanja čula vida. Ako se osoba oslanja na čulo dodira, može savladati upotrebu aparata tako što će napipati prekidače i dugmiće na njima. Aktivnosti hodanja se mogu odvijati. Kretanje kroz dobro organizovan i poznat prostor uz korišćenje štapa može se savladati. Ustajanje i sedanje može nesmetano da se odvija u poznatom prostoru gde se krevet ili stolica, odnosno njihov položaj prvo moraju istražiti. Aktivnosti penjanja i putovanja su otežane zbog slabovidosti.

Starija lica sa amputacijama donjih ekstremiteta (izuzimajući ostale dijagnoze) mogu da upražnjavaju aktivnosti u krevetu. Uz pomoć fizioterapeuta i okupacionih terapeuta mogu savladati aktivnosti u invalidskim kolicima. Toaletne aktivnosti, aktivnosti hranjenja, oblačenja i manuelne aktivnosti mogu nesmetano da obavljaju. Aktivnosti penjanja i putovanja, kao i ustajanja i sedanja ne mogu da obavljaju (Đurović i sar., 2007).

Reumatoidni artritis u zavisnosti od stepena oštećenja hrskavice i kostiju utiče na smanjenje aktivnosti svakodnevnog života. Uz amputaciju donjeg ekstremiteta one su još više smanjene. Deformiteti na zglobovima i prstima otežavaju ili onemogućavaju okretanje u krevetu (Pučar, Henneberg, 1968). Kako osobe sa reumatoidnim artritismom koriste elektronska invalidska kolica i imaju problem sa šakama, njima je onemogućeno korišćenje toaleta, pa čak i onog sa rukohvatima. Ako se dobro prilagodi escajg i nauči njegovo korišćenje u posebnim uslovima (iskrivljenost šake), aktivno-

sti hranjenja mogu da se odvijaju. Jedino korišćenje noža nije moguće zbog pritiska prstom na njega i bola koji taj pritisak izaziva. Iskrivljenost šaka onemogućava aktivnosti oblačenja. Manuelne aktivnosti su omogućene uz određene korekcije upotrebe predmeta. Aktivnosti hodanja, ustajanja i sedanja i aktivnosti penjanja i putovanja nisu moguće.

Dijabetes je jedno od oboljenja koje može da utiče na aktivnosti svakodnevnog života. ako dijabetes ne izazove još neke bolesti i adekvatnom terapijom se drži pod kontrolom, aktivnosti svakodnevnog života se mogu nesmetano odvijati (Bosić-Živanović, Medić-Stojanoska, Kovačev-Zavišić, 2012). Mora se voditi računa o ishrani. Neophodne su svakodnevne fizičke aktivnosti. Dijabetes može da izazove makrovaskularne probleme, probleme sa očima, bubrezima ili neurološke probleme. Tada su aktivnosti svakodnevnog života smanjene.

Cerebralna paraliza utiče na aktivnosti svakodnevnog života. Aktivnosti su smanjene zbog spazma u mišićima, mentalnog deficita i teškoća u govoru. Aktivnosti u krevetu mogu da se obavljaju, osim okretanja na stomak. Otežano se obavljaju i toaletne aktivnosti kao i aktivnosti hranjenja i oblačenja zbog spazma u mišićima i nevoljnih pokreta (Ivanović i sar., 2012; Rapaić, Nedović, 1996). Potrebno je prilagoditi odeću. Ona treba da bude jednostavna za oblačenje. Isto se dešava i sa manuelnim aktivnostima, aktivnostima hodanja, ustajanja i sedanja. Hodanje duž bloka kuće i nazad je jedina aktivnost penjanja i putovanja koja može samostalno da se obavi. Mentalni deficit i teškoće u govoru usporavaju edukaciju i prilagođavanje na nove tehnike savladavanja aktivnosti svakodnevnog života. Fizikalna terapija i kretanje treba svakodnevno da se upražnjava. Staračka nagluvost dovodi do problema u komunikaciji, ali ne utiče na samostalno obavljanje aktivnosti svakodnevnog života. Osobe sa staračkom nagluvošću imaju problem sa socijalizacijom zbog fizičke disfunkcije pa smeštaj u ustanovu gde korisnik ne može biti izolovan pomaže u socijalizaciji.

Alchajmerova bolest smanjuje aktivnosti savremenog života. Osoba obolela od ove bolesti do nekog momenta može obavljati sve aktivnosti svakodnevnog života samostalno. Kako je bolest progresivna, bolesnika

u sledećoj fazi treba podsećati da obavlja aktivnosti, zatim davati uputstva kako da obavlja aktivnosti i na kraju mu pomagati, odnosno obavljati pojedine aktivnosti umesto njega (Pavlović, Pavlović, Tugić, 2007). One se odnose na aktivnosti koje mogu da povrede osobu obolelu od Alchajmerove bolesti kao na primer brijanje ili pomoć oko održavanja lične higijene jer to više sama ne može kvalitetno da obavi. Aktivnosti hranjenja treba obavljati samostalno dokle god to ne ugrožava bolesnika. Kada upotreba noža ili viljuške postane rizična jer se bolesnik može povrediti, treba ih izbaciti iz upotrebe. Odeću i obuću treba prilagoditi bolesniku, tako da može sam da se obuče, što znači da treba izbegavati košulje i džempere sa dugmićima. Pantalone koje se zakopčavaju treba zameniti onima na gumu. Obuću sa pertlama, zameniti obućom na lepljenje. Manuelne aktivnosti bolesnik treba da obavlja samostalno sve dok može i dok one same ne ugrožavaju bolesnika. Isto se odnosi i na aktivnosti ustajanja i sedanja i penjanja i putovanja.

Multipla skleroza smanjuje opseg aktivnosti svakodnevnog života (Medenica, 2013). Zbog ukočenosti tela obavljanje aktivnosti u krevetu je otežano. Sedenje u krevetu je moguće samo uz oslonac, a okretanje u levu i desnu stranu nije moguće. Toaletne aktivnosti se mogu obavljati, izuzev onih gde je potrebno saginjanje, a to su: tuširanje i pranje i sušenje tela i ekstremiteta. Aktivnosti hranjenja i oblačenja mogu nesmetano da se obavljaju. Obuća mora biti udobna zbog otežanog hodanja. Manuelne aktivnosti se mogu obavljati. Aktivnosti hodanja se odvijaju uz pomoć štapa. Tehnike ustajanja i sedanja se uče i vežbaju u fizikalnoj i okupacionoj terapiji. Aktivnosti penjanja su otežane, a aktivnosti putovanja se uče. Moguće je ući i izaći iz automobila kada se savlada tehnika.

Zaključak

Aktivnosti svakodnevnog života treba da se obavljaju nezavisno. Stariji ljudi postaju sve manje sposobni da obavljaju ove zadatke i treba im sve više pomoći. Ta pomoć može biti periodična, pa se može uključiti kućna nega,

ali veći gubitak nezavisnosti u aktivnostima svakodnevnog života dovodi do smeštaja u adekvatne ustanove, odnosno domove penzionera. (Holmé, Ericsson, Winblad, 1994).

Kroz 6 studija slučaja sagledali smo stanje aktivnosti svakodnevnog života korisnika usluga Doma za penzionere i stara lica „Futog“. Možemo zaključiti je status ASŽ kod različitih tipova dominantnih tipova fizičkih disfunkcija različit. Zapravo, oblasti ASŽ koje su najviše ugrožene se razlikuju kod različitih tipova fizičkih disfunkcija. Stoga je potrebno uključiti korisnike u price se fizio i okupacione terapije poštujući individualnost u pristupu svakom od korisnika. Ova individualnost u pristupu je potrebna jer svaki korisnik ima različite potrebe, ima prisutne različite vrste disfunkcija i različite stepene tih disfunkcija. Ono što je bitno jeste da korisnici budu zadovoljni, a njihovo zadovoljstvo zavisi od međuodnosa njihovih potreba, zdravstvenog stanja, okoline i statusa ASŽ.

Korisnicima usluga Doma za penzionere i stara lica „Futog“ su na raspolaganju objekti i veliki park, a sve je prilagođeno osobama sa različitim vrstama fizičkih disfunkcija. Stručni tim pomaže korisnicima da se što bolje adaptiraju na sredinu i fizičke disfunkcije zbog kojih su smešteni u ustanovu. Stručni tim razmatra potrebe korisnika i pravi strategiju koja treba da maksimizira kvalitet njihovog života i nezavisnost u svakodnevnim aktivnostima koje su važne za svakog korisnika. Fizio i okupacioni terapeuti rade pojedinačno sa korisnicima da bi obnovili funkciju ili usporili propadanje i nastanak disfunkcije, nadoknađuju smanjene veštine, prilagođavaju okolinu ili aktivnosti kako bi olakšali nezavisnost korisnika. Okupacioni terapeuti olakšavaju učešće korisnika u slobodnim aktivnostima i društvenim interakcijama unutar ustanove. Neki od korisnika koriste date usluge i uče da što samostalnije obavljaju aktivnosti svakodnevnog života, da uspore ili zaustave propadanje fizičkih funkcija, da se socijalizuju i uključe u aktivnosti koje mogu da obavljaju. Nastavljaju aktivan život pod drugačijim okolnostima. Neki brže savladavaju poteškoće, a neki sporije. Pojedinci ne mogu da se prilagode. S obzirom na njihove godine, nije lako prihvatiti promene. Kod dijagnoza gde kod kojih je prisutna progresija propadanja funkcija i

sposobnosti neophodno je kontinuirano prilagođavanje (Ivanović i sar., 2010).

Literatura

- Bosić-Živanović, D., Medić-Stojanoska, M., & Kovačev-Zavišić, B. (2012). Kvalitet života obolelih od dijabetesa melitusa tipa 2. *Vojnosanitetski preglad*, 69(10), 858-863.
- Đurović, A., Ilić, D., Brdareski, Z., Plavšić, A., & Đurđević, S. (2007). Pain, functional status, social function and conditions of habitation in elderly unilaterally lower limb amputees. *Vojnosanitetski preglad*, 64(12), 837-843.
- Estes, C. L. (2001). *Social policy and aging: A critical perspective*. Sage.
- Holmé, K., Ericsson, K., & Winblad, B. (1994). Loneliness and living conditions of the oldest old. *Scandinavian journal of social medicine*, 22(1), 15-19.
- Ivanović, L., Eminović, F., Potić, S., & Medenica, V. (2010). Sport i fizičke aktivnosti osoba sa invaliditetom. In A. Biberović (Ed.), *Zbornik naučnih i stručnih radova III međunarodnog simpozijuma „Sport i zdravlje“* (pp. 145–150). Tuzla: Fakultet za tjelesni odgoj i sport Univerzitet u Tuzli.
- Ivanović, L., Rapaić, D., Medenica, V., Trgovčević, S., Šćepanović, M. (2012): Activities of daily living in persons with cerebral palsy in institutionalized conditions. *Special Education and Rehabilitation - cerebral palsy*, *Thematic Collection of Papers*, Novi Sad.
- Medenica, V.(2013) Specifičnosti konceptualno-produkcionog sistema voljne motorne akcije kao prediktori invalidnosti kod osoba obolelih od multiple skleroze. Doktorska teza. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerziteta u Beogradu. 03.10.2013.
- Pavlović, D. M., Pavlović, A. M., & Țugić, S. (2007). Patogeneza Alchajmerove bolesti. *Vojnosanit Pregl*, 64(11), 765-72.
- Pučar, I., & Henneberg, Z. (1968). Problem kontrakture zglobova donjih

ekstremiteta u reumatoidnom artritisu starih osoba s aspekta rehabilitacije. *Defektologija*, 4(4), 16-20.

Rapaić, D., & Nedović, G. (1996). *Cerebralna paraliza: praktičke i kognitivne funkcije*. Defektološki fakultet.

Van Tilburg, T. (1998). Losing and gaining in old age: Changes in personal network size and social support in a four-year longitudinal study. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 53(6), S313-S323.

Activities of everyday life of old people in relation to dominant type of physical disfunction

Summary: The aim was to show status of the activities of daily living (ADL) of the old people in the Retirement Home "Futog" in different types of physical dysfunctions.

Method: The users have given their consent to be examined. Rask's Activities of Daily Living Scale was used for the purpose of this research. Only those diagnoses that led to physical dysfunction were recorded in a specially constructed questionnaire. Data on user activities are obtained from the occupational therapists' documentation, based on which 6 case studies were created. After creating the case studies and data processing a list of conclusions about what are specific problems in the field of ADL in different types of physical dysfunctions was created.

Results and discussion: ADL in the visually impaired older people are reduced. Activities in bed can be unhindered, except those for manipulating with items on a nightstand or using signal light. Climbing and traveling activities are difficult due to poor vision. In older persons with lower limb amputations, climbing and traveling activities can hardly be performed. People with rheumatoid arthritis have difficulties in turning in bed, using toilet, feeding activities, dressing activities. Walking, sitting, climbing and

traveling activities are not possible. In people with diabetes, problems with vision can occur, and therefore ALD problems are similar like in those visually impaired. The consequences of stroke and neurological problems can also be reflected on ADL in people with diabetes. In persons with cerebral palsy, the main problems are turning to stomach, toilet activity, feeding, dressing, walking, educability. Hearing loss in elderly may lead to problems in communication and socialization. People with Alzheimer's disease, can independently perform ADLs to some point of disease progression. As the disease progresses, a problem arises in the maintenance of personal hygiene (shaving), eating activities (use of the fork), dressing (button locking). The activities of everyday life in people with multiple sclerosis depend on the stage of the disease, and the problem ranges from minimal to severe.

Key words: physical dysfunction, activities of everyday living, occupational therapy

Uputstvo autorima

Časopis *Paradigma* objavljuje originalne naučne radove, pregledne radove i stručne radove iz oblasti socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije. Osim toga, objavljuju se prikazi monografskih publikacija.

Za objavljivanje u časopisu prihvataju se isključivo originalni radovi koji nisu prethodno objavljivani i nisu istovremeno podneti za objavljivanje u nekom drugom časopisu, što autor garantuje posebnom izjavom. Radovi se dostavljaju na srpskom jeziku, ili engleskom jeziku. Radovi koji nisu pripremljeni u skladu sa Uputstvom za autore, ne uzimaju se u razmatranje. Takođe, neophodno je dostaviti redakciji i sledeće informacije o autoru: ime, srednje slovo i prezime autora, godina rođenja, (naučno) zvanje, radno mesto, e-mail adresu, kontak telefon.

Radovi se dostavljaju isključivo elektronskom poštom na adresu: **paradigma@asp.edu.rs**

Tehničke karakteristike rada

Radovi bi trebalo da budu dužine do jednog autorskog tabaka, odnosno do 30 000 karaktera (s praznim mestima, *with spaces*). U obim radova nisu uključeni apstrakt, spisak korišćene literature i rezime (summary) na kraju. Format stranice je A4, font Times New Roman, pismo latinica (Latin, Serbia), prored 1,5 za tekst, a 1 za tabele, tekst u programu Microsoft Word.

Naslovna strana teksta treba da sadrži sledeće informacije: naslov rada, ime autora i koautora, naziv institucije, mesto i država (ukoliko je autor iz inostranstva). Posle imena prvog autora u fusnoti navesti adresu elektronske pošte, veličina slova 10. Ukoliko su radovi rezultat rada na naučno-istraživačkim projektima, u fusnoti uz naslov rada na naslovnoj strani rada treba dati osnovne podatke o projektu, veličina slova 10. *Naslov* rada trebalo bi da bude informativan i precizno for-

mulisan, napisan velikim slovima, boldiran, veličina slova 14. *Apstrakt* obima do 1400 karaktera (s razmakom, *with spaces*), treba da sadrži cilj rada, primenjene metode, glavne rezultate i zaključak, veličina slova 12. *Rezime* na engleskom (*Summary*), primenjuju se ista pravila kao i za apstrakt. *Ključne reči* (tri do pet) treba dati uz apstrakt na jeziku rada i uz rezime (summary) na engleskom, malim slovima u italiku, odvajaju se zarezom, veličina slova 12.

Struktura rada

Svi radovi bi trebalo da imaju najmanje dva posebno izdvojena odeljka: uvod i zaključak. Ukoliko se radi o radovima koji prikazuju rezultate obavljenih istraživanja, pored uvoda i zaključka trebalo bi da imaju i sledeće elemente: cilj rada, metod rada, rezultate i diskusiju, izdvojenu ili u okviru rezultata. Strukturu preglednih radova i radova koji predstavljaju teorijske analize treba uskladiti sa osnovnom temom rada. Pregledni rad bi trebalo da sadrži originalan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor ostvario određeni doprinos, vidljiv na osnovu autocitata. Naslove odeljaka dati centrirano i boldirano, veličina slova 12.

Podnaslove u tekstu dati italik, centrirano iznad paragrafa, veličina slova 12. Naslove odeljka i podnaslove nije potrebno numerisati. *Tabele se* označavaju arapskim brojevima po redosledu navođenja u tekstu, veličina fonta za tabele 12, italik, a za sadržaj tabela veličina fonta 11. Iste podatke ne prikazivati tabelarno i grafički. Ukoliko postoje skraćenice u tabelama i grafikonima trebalo bi da budu objašnjene u legendi ispod tabele ili grafikona. Tabele i grafikoni trebalo bi da budu dati u Microsoft Word formatu. Rezolucija fotografija kao i grafikona i tabela preuzetih sa interneta je 300 dpi, grayscale color.

Primer tabele:

Tabela 1. Uspeh učenika kontrolne i eksperimentalne grupe na završnom testu znanja

GRUPA	N	M	SD	t	df	p
kontrolna	27	10,33	3,96	7,254	47	0,0001
eksperimen- talna	22	17,29	2,35			

Reference

Pozive na izvore u tekstu i spisak korišćene literature na kraju rada trebalo bi dati u skladu sa APA6 stilom (APA Citation Style – American Psychological Association), abecednim redom. Primer pozivanja na izvor u tekstu: (Anđelković, 2002: 148) Reference na srpskom jeziku na spisku korišćene literature na kraju rada i u zagradama u tekstu navode se latinicom, bez obzira na vrstu pisma na kome su štampani korišćeni izvori.

Imena svih autora koja se navode na spisku korišćene literature na kraju rada i u zagradama u tekstu uvek se pišu na isti način. U tekstu navedena prezimena srpskih autora pišu se pismom na kome je dostavljen tekst, a prezimena stranih autora se navode ili u originalu ili srpskoj transkripciji (ukoliko se transkribuju, u zagradi se obavezno navode u originalu, na primer: Džonson (Johnson, 2007). U tekstu se navodi do tri autora (Malinić, Lalić-Vučetić, Komlenović, 2008), a pri navođenju reference sa više od tri autora se navodi samo prvi (za autore srpskog govornog područja: Ilić i sar., 2012, a za strane autore: Johnoson et.al, 2002). Navođenje više referenci bi trebalo urediti prema abecednom redu (Anđelković, 2002; Maksić, 2014; Radivojević, 1998). Više reference istog autora bi trebalo urediti prema hronologiji, od starije ka novijoj.

Spisak korišćene literature trebalo bi da obuhvati isključivo izvore na koje se autor poziva u radu. Nije potrebno stavljati redne brojeve ispred referenci navedenih u spisku korišćene literature na kraju rada. Primeri navođenja referenci u spisku korišćene literature:

Knjiga:

Alexie, S.(1992). *The business of fancydancing: Stories and poems*. Brooklyn, NY: Hang Loose Press

Poglavlje u monografiji (tematskom zborniku ili zborniku radova):

Booth-LaForce, C., & Kerns, K. A. (2009). Child-parent attachment relationships, peer relationships, and peer-group functioning. In K. H. Rubin, W. M. Bukowski, & B. Laursen (Eds.), *Handbook of peer interactions, relationships, and groups* (pp. 490-507). New York,

NY: Guilford Press.

Časopis, jedan autor:

Williams, J. H. (2008). Employee engagement: Improving participation in safety. *Professional Safety*, 53(12), 40-45.

Časopis, dva do sedam autora:

Keller, T. E., Cusick, G. R., & Courtney, M. E. (2007). Approaching the transition to adulthood: Distinctive profiles of adolescents aging out of the child welfare system. *Social Services Review*, 81, 453- 484.

Časopis, više od sedam autora (navesti prvih šest autora,... i poslednjeg)

Wolchik, S. A., West, S. G., Sandler, I. N., Tein, J.-Y., Coatsworth, D., Lengua, L.,... Griffin, W. A. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68, 843- 856.

Elektronski izvori:

Kenney, G. M., Cook, A., & Pelletier, J. (2009). *Prospects for reducing uninsured rates among children: How much can premium assistance programs help?* Retrieved from Urban Institute website: <http://www.urban.org/url.cfm?ID=411823>

Ocenjivanje radova

Urednici časopisa nakon prijema radova obavljaju pregled radova i donose odluku o tome koji radovi ulaze u proces recenzije. Radovi se recenziraju od strane dva nezavisna recenzenta koji su referentni za datu naučnu oblast. Recenzenti nisu poznati autorima, niti su autori poznati recenzentima. U cilju provere autentičnosti rukopisa i sprečavanja plagijarizma koristi se softver *Plagiarisam detector*. Radovi koji se tematski ne uklapaju u koncepciju časopisa ili tekstovi nisu usklađeni sa zahtevima koji treba da ispune tekstovi koji se objavljuju u naučnim časopisima ne mogu biti prihvaćeni, o čemu se autori obaveštavaju.

Nakon recenziranja, redakcija donosi odluku o objavljivanju, korekciji ili odbijanju rada. Svi autori dobijaju informaciju o odluci redakcije. Autori čiji su radovi odbijeni ili autori kojima se radovi vraćaju na korekciju dobijaju uvid u recenzije. Ukoliko autor dostavi korigovanu verziju teksta, dužan je da u tekstu jasno označi izvršene izmene u skladu sa primedbama i sugestijama recenzenata. Osim toga autor je dužan da u pismenoj formi redakciju upozna sa svim izmenama koje je načinio u tekstu (broj stranice na kojoj je načinjena izmena, kao i označavanje izvršene promene).

CIP - Каталогизacija u publikaciji - Narodna biblioteka Srbije, Beograd
364

PARADIGMA :

Časopis za teoriju i praksu socijalnog rada, specijalne edukacije i rehabilitacije
Glavni urednik Vladimir Ilić ; Odgovorni urednik Milorad Đurić.

God. 2, br. 2 (2019)

Beograd: Visoka škola socijalnog rada, 2019 (Valjevo : Štamparija "Topalović")

163 Strana; Tiraž: 500 primeraka

Dva puta godišnje.

ISSN 2620-1550 = Paradigma (Beograd) COBISS.SR-ID 270150156

